

METSZETEK

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

CROSS-SECTIONS
SOCIAL SCIENCE JOURNAL

Vol. 11 (2022) No. 4

METSZETEK
Társadalomtudományi folyóirat
Vol. 11 (2022) No. 4

Főszerkesztő:

Dr. Czibere Ibolya

Szerkesztők:

Dr. Balogh László Levente, Dr. Csoba Judit, Dr. Fényes Hajnalka,
Dr. Huszti Éva, Dr. Mohácsi Márta, Dr. Rácz Andrea, Sipos Flórián

Szerkesztőbizottság:

KATZ, Katalin – The Hebrew University of Jerusalem
KOLOZSVÁRI, Orsolya – College of Coastal Georgia
NISTOR, Laura – Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvár
PICCIONE, Vincenzo – Roma Tre University, Italy
URIZ, Maria Jesús – Public University of Navarre, Pamplona
VIRTO, Lucia Martínez – Public University of Navarre, Pamplona
WOODS, Ronald – University of Technology Sydney, Australia

Tanácsadó testület:

BOBKOV, Vyacheslav – Russian Science Academy, Moscow, Russia
FOX, Chris – Manchester Metropolitan University, United Kingdom
GEELHOED, Sandra – University of Applied Sciences Utrecht, Netherlands
HERRMANN, Peter – University of Eastern Finland, Kuopio, Finland; Corvinus University, Budapest, Hungary
HORAKOVA HIRSCHLER, Nicole – University of Ostrava, Czech Republic
JANKY, Béla – Budapest University of Technology, Hungary
KERÜLŐ, Judit – University of Nyíregyháza, Hungary
RAZUMOVA, Tatiana – Moscow State Lomonosov University, Russia
SIK, Endre – Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary; TÁRKI Social Research Institute, Budapest, Hungary
SZABÓ, Márton – University of Miskolc, Hungary
SZÁNTÓ, Zoltán – Corvinus University of Budapest, Hungary
TIMÁR, Judit – Hungarian Academy of Sciences Centre for Economic and Regional Studies Research Center; Eötvös Loránd University, Hungary
WIKTORSKA-ŚWIĘCKA, Aldona – University of Wrocław, Poland

Olvasószerkesztő:

Béres-Áfra Zsuzsa

Tördelőszerkesztő:

Juhászné Marosi Edit

Webdesign:

Fábián Márton

Szerkesztőségi munkatársak:

Béres-Áfra Zsuzsa

Dr. Molnár Éva

ISSN 2063-6415

Kiadja: a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Felelős kiadó: Prof. Dr. Keményfi Róbert dékán

Webcím: metszetek.unideb.hu

E-mail: metszetek@arts.unideb.hu

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

CSIZMADIA ERVIN: Politikai fejlődés: mi, miért, hogyan? A mai Magyarország előtörténete összehasonlító keretben.....	5
MOLNÁR ANDRÁS: Társadalmi sérülékenység és társas támogatás katasztrófa sújtotta magyarországi településeken	27
KÓMÚVES ZSOLT-SZABÓ SZILVIA-SZABÓ-SZENTGRÓTI GÁBOR-HOLLÓSY-VADÁSZ GÁBOR: A sikeresség hatása a baráti körre és a családi kapcsolatokra	54
GÁL ENIKŐ: A rejtett tanterv szerepe a nemek szerinti horizontális szegregáció kialakulásában, egy pedagógusokkal végzett interjús kutatás tükrében.....	72
DUDIK BENEDEK: Utópia és társadalomtudomány – <i>Értelmezés a Fahrenheit 451 című könyv nyomán.....</i>	98
RECENZÍÓ	
GÁBRIS ERIKA: A családszociológia sokszínűsége.....	109
Abstracts	114

Contents

STUDIES

ERVIN CSIZMADIA: Political development: what, why, how? A comparative framework for Hungarian history.....	5
ANDRÁS MOLNÁR: Social vulnerability and interpersonal support in disaster experienced Hungarian settlements.....	27
ZSOLT KŐMŰVES–SZILVIA SZABÓ–GÁBOR SZABÓ–SZENTGRÓTI– GÁBOR HOLLÓSY-VADÁSZ: The effect of successfulness on family and friendly relationships	54
ENIKŐ GÁL: The role of the hidden curriculum in the development of horizontal gender segregation, as a result of an interview research with teachers	72
BENEDEK DUDIK: Utopia and Social Science – <i>Interpretation of the book Fahrenheit 451</i>	98
Abstracts.....	114

TANULMÁNYOK

Politikai fejlődés: mi, miért, hogyan?

A mai Magyarország előtörténete összehasonlító keretben

CSIZMADIA ERVIN¹

ABSZTRAKT

A tanulmány középpontjában az 1989–90 előtti Magyarország politikai fejlődésének komparatív vizsgálata áll. A szövegben a szerző nem foglalkozik az elmúlt 32 évvel, sokkal inkább az a kérdés izgatja, hogy a politikai fejlődés fogalmának hányféle értelmezése létezik. Ezek közül külön is kitér a fejlett országok (például az Egyesült Államok), valamint a fejlődő országok (azon országok köre, amelyek a gyarmati sorból szabadultak fel az 1960-as években) politikai fejlődésére, és kiindulópontja az, hogy Magyarország nem írható le sem a fejlett, sem a fejlődő országok esetében használt kategóriákkal. A tanulmány ugyanakkor elismeri, hogy a magyar fejlődés mindenkori mércéje a nyugati fejlődés, de nem fogadja el azt a megközelítést, hogy mivel a magyar fejlődés számos ponton eltér a nyugatitól, ez egyben azt is jelenti, hogy zsákutca. A dolgozat hipotézise a magyar politikai fejlődés „normalitásának” tézise.

KULCSSZAVAK: politikai fejlődés, amerikai politikai fejlődés, demokráciaelmélet, zsákutca, normalitás

ABSTRACT

Political development: what, why, how?

A comparative framework for Hungarian history

The essay focuses on the comparative analysis of Hungarian political development before 1989–90. Instead of dealing with the 32 years since the change of regime, the author is interested in how many different interpretations of political development can be identified. The author singles out examples of political development in developed countries (for example the United States) as well as developing countries (those countries which have become decolonized in the 1960s). The starting point of the analysis is that Hungary cannot be described by either the categories used for developed countries or those that are used for developing ones. While the essay recognizes that the measure of progress at all times for Hungarian development is the example of Western development, it does not accept the approach according to which Hungarian development is a “dead-end” because it differs from Western development in many ways. The essay puts forward the hypothesis of the “normality” of Hungarian political development.

KEYWORDS: political development, American political development, democracy theory, dead-end, normality

¹ Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet, e-mail: csizmadia.ervin@tk.hu

TANULMÁNYOK

Bevezetés

Manapság szinte mindenki azon gondolkodik, mi történt Magyarországon az elmúlt 32, de szűkebben az elmúlt 12 évben, s miért nem váltak valóra a kezdeti álmok. Sok megfejtés született, de ezek között viszonylag kevés az olyan, amely két fontos eszközt (a történeti és az összehasonlító módszert) alkalmazná.

Az alábbi írásban arra teszek kísérletet, hogy történeti és összehasonlító szemléleti keretben írjam le a mai Magyarország kialakulása szempontjából releváns előzményeket. Hangsúlyozottan az előzményeket vizsgálom tehát, nem pedig közvetlenül az elmúlt 32 évet. Egy komplex fogalmat kerestem, amely alkalmas mindkét funkció (történeti és összehasonlító) betöltésére. Kiválasztásában fontos szempont volt, hogy tekintélyes fogalomról legyen szó, amely a politikatudomány egy korábbi korszakában szinte elsőszerű magyarázó elv volt. Ez a fogalom a politikai fejlődés.²

A politikai fejlődés fogalma az 1960-as és az 1970-es években nagyon népszerű volt. Akkoriban elsősorban a *fejlődő országok* változásainak leírására alkalmazták. Aztán később, amikor egyre inkább a világ más térségei (például Dél- és Kelet-Közép-Európa) felé terelődött a figyelem, a politikai fejlődés kategóriája lekerült a napirendről. De azért a politikai fejlődés vizsgálata – mintegy bűvópatakként – nagyon is jelen maradt. A legizgalmasabb vetület az, amikor a fejlett országok politikai fejlődése, vagy éppen a fejlett országok demokráciájának politikai fejlődése kerül vizsgálatra.

Az alábbi írásban először azt nézem meg, miképpen használható a politikai fejlődés fogalma általában, a demokratikus rendszer kifejlődésével kapcsolatban. Ezt követően bemutatom azt az iskolát, amely a politikai fejlődés kategóriáját kifejezetten az Egyesült Államok történetére alkalmazza. A harmadik részben más országok és Magyarország politikai fejlődését vetem össze. Végül felvetem azt a kérdést, hogy Magyarország rendszerváltás előtti történetét el tudjuk-e mondani, ha a politikai fejlődés iskolájának belátásait érvényesítjük. Provokatívabban: a magyar fejlődés valóban zsákutcs-e avagy normális? Az olvasót még egyszer emlékeztetem: az 1990 utáni korszakról ebben a dolgozatban nem írok.³ Amiről írok, az nem más, mint előtörténet, vagy a demokratikus előfeltételek története.

A politikai fejlődés, mint a demokratikus rend kifejlődése

Bár ahogy említettem, a politikai fejlődés iskolája elsősorban a fejlődő országok vizsgálatára fókuszál, azért a fejlett országok történeti fejlődésének kutatása is rég óta foglalkoztatja a kutatókat. A téma egyik úttörő írása Jonathan Tumin *The Theory of Democratic Development* című tanulmánya (Tumin 1982). Ez az írás számos tekin-

² Az elmúlt években számos kísérletet tettem milyen történeti-összehasonlító szemlélet érvényesítésére. Lásd: Csizmadia 2015, 2016, 2017, 2018, 2019a.

³ Az 1990 után időszokról lásd: Csizmadia 2019b.

TANULMÁNYOK

tetben követi korának tudományos mainstreamjét. Egyrészt abban, hogy a demokrácia kifejlődése helyeződik a középpontba és kevésbé kap a tanulmányban helyet a liberalizmus kifejezés. Másrészt abban, hogy nem gondolja, a nyugati országok egy tömböt jelentenek, sokkal inkább beszélhetünk ott is a fejlődés különféle fokain álló nemzetekről. Végül pedig abban, hogy a demokratikus elmélet kiterjeszhető kisebb országok értelmezésében, s nem arról van szó, mint a korai politikai fejlődés teóriában, amely szerint a nyugati modell nem adaptálható. Itt az angolszász modell nagyon is adaptálható; Tumin éppen azt mutatja be, hogy az általa hosszasan elemzett Barrington Moore (korának egyik legbefolyásosabb gondolkodója – Moore 1966) téved, amikor elméletét csak a nagy nemzetekre alapozza. Tumin szerint Moore úgy érvel, hogy a nagy országok vannak csak abban a helyzetben, hogy igazán demokratikussá váljanak, mindenki más külső behatásoktól és befolyásoktól szünet, ez pedig lehetetlenné teszi a demokrácia teljes hatáskörü kialakulását.

Tumin tanulmánya – miközben a politikai fejlődés iskolájában áll maga is – a politikai fejlődésnek egy új értelmezését adja, amely már nem csak a fejlett és a fejlődő kategóriákat ismeri, hanem az úgynevezett „köztes országokat” is, amelyek a nagyok mintáját követni akarják és követni is tudják. Itt tehát arról van szó, hogy a demokrácia akkor is kifejleszhető, ha az indulási feltételek nem tökéletesen olyanok, mint a legfejlettebb nyugat-európai országokban.

De természetesen egy ilyen új módon felfogott politikai fejlődéshez, vagy pontosabban a demokrácia kifejlődéséhez más szerzők is társíthatók. Dani Rodrik például egy mai szerző, aki azok közé tartozik, akik szerint nem az a kérdés, hogy bizonyos országok miért nem liberális demokráciák, hanem az, hogy egyáltalán hogyan jöhetnek létre liberális demokráciák és mi tartja fenn őket (Rodrik 2016). A válasza az, hogy ehhez speciális történelmi feltételek kelljenek. S hogy mennyire fontos a demokrácia kifejlődése szempontjából a történelem szerepe, arra az Acemoglu – Robinson szerzőpáros híres könyvében találunk válaszokat. Egyrészt eleve azt állítják, hogy a történelem évszázadai formálták olyanná a Nyugatot, amilyen. De a történelemnek ezt a fontos „demokráciaépítő” szerepét egy területen, az intézmények vonatkozásában külön is kiemelik: „A történelmi folyamatok azok, amelyek – az intézményi szakadás révén – olyan különbségeket generálnak, amelyek kritikus fordulatok idején fontos következményekkel járhatnak.” (Acemoglu – Robinson 2013: 410) Elméletük lényege az, hogy a nyugati fejlődés során, főképpen a gyarmatosítás időszakában egyfajta „intézményes szakadás”, vagy másképpen „kritikus fordulat” jött létre (Acemoglu – Robinson 2013: 17), amely az addigi monolit intézményrendszer helyébe fokozatosan egy plurális intézményi struktúrát állított. Ez a plurális intézményrendszer azután egy nagyon erős, és Európa más régiói számára követhetetlen dinamikát biztosított. Ennek az intézményi dinamikának fontos összetevője a – nevezzük így – intézmények közötti összhang, az tehát, hogy az egyes intézmények nem csupán külön-külön hatékonyak, de együttesen is; azaz van közöttük egy nagyfokú belső kohézió. Ilyenfajta belső kohéziót a kelet-közép-európai fejlődésben

TANULMÁNYOK

nem sok helyen tudtak produkálni, a magyar fejlődésben pedig végképp nem. Nem véletlenül írják egyébként a szerzők, hogy „a ma létező intézményi minták mélyen a múltban gyökereznek” (Acemoglu – Robinson 2013: 49). A plurális intézményrendszer történeti kifejlődésének korlátozottsága a mai magyar politikai élet egyik olyan hagyománya, amelynek közvetlen visszahatása van a mai politikára.

Egy másik fontos kutatási irány a politikai fejlődés szempontjából az elitek fejlődésére koncentrál. Ebben a tekintetben nagyon komoly munkásságot fejtett ki az elmúlt évtizedekben John Higley, aki a 2000-es évek közepén Michael Burtonnal írt közös könyvet (Higley – Burton 2006) kardinális jelentőségű könyvükben az elitmagatartások átalakulása kapcsán a nyugati országok esetében is a „viszálykodó elitek” jelenségéből indulnak ki. Ezt azonban a későbbiekben felváltják az együttműködő elitek. Az „együttműködő elitek” kialakulásának folyamatát hosszasan elemzik az 1688-as „Dicsőséges Forradalom” angol példáján. Céljuk annak a folyamatnak a bemutatása, amelynek során a régi és az új uralkodó elit kiegyezik egymással. Azaz létrejön Európa egyik első forradalma, amelyben az új erők nem a régiek totális megsemmisítésére törekednek, hanem arra, hogy a két csoport között valamiféle egyensúlyi állapot jöjjön létre. Rendkívül érdekes és mélyreható fejtegetéseik oda konkludálnak, hogy ahol ilyen elit-kompozíció nem jön létre, sokkal nehezebb lesz a demokrácia liberális válfajának kiépülése. Az olvasóban felmerülhet a kérdés, hogy mi van azokkal az országokkal, amelyeknek nem volt angol típusú „dicsőséges forradalmuk”. Itt nyilvánvalóan elsősorban „hagyományos” forradalmakról beszélhetünk, ahol tehát az említett együttműködési kultúra vagy nem, vagy csak korlátozottan alakul ki. Ezt megerősíti egy szintén a 2000-es években készült vizsgálat, amelyet Goldstone és Ulfelder végzett (Goldstone – Ulfelder 2004). Az ő következtetésük pedig az, hogy a demokráciára leselkedő legnagyobb kockázat az elitszűrés egymás elleni túlzott viszálykodása. Talán nem kell részletesebb bizonyítás, hogy megállapítsuk: a mai Magyarországon éppen hogy nem az együttműködés mintázatai dominálnak, hanem a viszálykodásé. A viszálykodás „történelmi mintája” persze azért erősödött meg Magyarországon, mert nálunk plurális intézmények sem jöttek létre, s ebből adódóan „nem volt szükség” egy olyan hagyományra, amely egy ilyen intézményrendszerhez szocializálná az eliteket.

A demokráciák kifejlődéséről szóló irodalom legfontosabb mondanivalója annak hangsúlyozása, hogy több területen kohézív folyamatok játszódtak le ezekben az országokban, azaz a történelmi fejlődés kiérleli az intézményes struktúrákat és az intézményeket működtető szabályokat. Ha négy szinten nézzük (nemzet, intézmények, elit, társadalom), akkor azt mondhatjuk, hogy a legtöbb nyugat-európai országban először világosan kialakultak a nemzeti keretek. Erre szolgáltak az állam- és nemzetépítési folyamatok (Tilly 1975). Az intézmények szintjén erre szolgáltak egyrészt a pártok (Lipset – Rokkan 1967) és a törésvonal elmélet, illetve a pártfejlődési irodalom – Csizmadia 2015). S ugyanide sorolhatjuk az elitek viszálykodóbból együtt-

TANULMÁNYOK

működővé válását (Higley – Burton 2006). De a társadalom szintjén is végbemegy egy kohézió, amelyről Michael Mann fontos tanulmánya tudósít (Mann 1970).

Mi tehát ennek a kutatási iránynak a tanulsága? Az, hogy a politikatudomány a politikai fejlődés kutatási paradigma keretében arra jut: a politikai és a társadalmi kohézió a legfontosabb kérdés, és azok az országok tudnak igazán fejletté válni, amelyek ezen a területen sikeresen lépnek előre. Ezek az országok az elitjeik közötti együttműködést, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet, az intézmények és a törvények uralmát a személyi autoritások helyén nem rombolásként, hanem új kohézív struktúrák megteremtéseként élték meg. Kelet-Közép-Európában hiába épül ki az intézményes szféra (egy része), de a társadalmi és politikai kohézió gyenge szinten marad.⁴

Politikai fejlődés egy országban: az Egyesült Államok

Külön színfolt a politikai fejlődés új irányzatai között az 1980-as évek második felében induló amerikai politikai fejlődés (APD) irányzat. Ez az irányzat ráirányítja a figyelmünket, hogy a politikai fejlődés kutatási irányzatának újabb dimenziója egyetlen ország fejlődésének vizsgálata. Az APD mindmáig legátfogóbb koncepcionális kifejtését Karen Orren és Stephen Skowronek teszi közzé *The Search for American Political Development* című könyvében (Orren – Skowronek 2004). A szerzők mindjárt a könyv legelején azt kérdezik: „Mivel jár az amerikai politika történelmi elemzése, és egészen pontosan mi a politikai fejlődés?” (Orren – Skowronek 2004: Előszó) Majd így folytatják: „Amellett érvelünk, hogy az APD-t nem lehet sem az Egyesült Államok politikai történelmeként tekinteni, sem adatforrásként nem-történelmi feltevéseken alapuló politikai elméletek kipróbálására. Állításunk szerint az APD mint kutatási téma azért is figyelemreméltó, mert önálló elképzelése van a politikai elemzés mibenlétről, megbirkózik azzal, amit mi a politika történelmi megközelítésének hívunk. Láthatjuk majd, hogy az elemzői álláspont különbözik az amerikai politika vizsgálatának egyéb kutatói programjaitól, akkor is, amikor történelmi témáról van szó, és azoktól is, amelyeket a politikai fejlődés korábbi vizsgálatai kínáltak.” (Orren – Skowronek 2004: Előszó)

Orren és Skowronek könyve *The Historical Construction of Politics* című első fejezetében felteszi azt a nagyon egyszerű kérdést: „Miért ez az új vonzalom Clióhoz?” Az egyik válaszuk az, hogy a politológusok – úgy tűnik – betöltöttek egy űrt, ami azzal keletkezett, hogy az Egyesült Államok kutatására specializálódó fiatalabb történészek elfordultak a kormány és tágabban a politikai vezetés vizsgálatától. De van ennél fontosabb ok is: a politológusokat az intézményrendszerben zajló folyamatok új szemléletű vizsgálata vonzotta az amerikai történelemhez, s ehhez az indít-

⁴ Arról, hogy miért nem jött létre megfelelő társadalmi kohézió az 1990 utáni új demokráciákban, a legjobb feldolgozás: Zon 1994.

TANULMÁNYOK

tatást (megint a politikatudomány politikai háttere) a 20. század utolsó harmadának „mozgalmi kultúrája” adja, megkérdőjelezvén a fennálló társadalmi és intézményi viszonyokat. De az állami, kormányzati intézmények történeti vizsgálatán túl a szerzők mást is vizsgálnak. Például azt, hogy mi történt az amerikai történelem különböző időszakában. „Mi történt ugyanebben az időszakban az amerikai kormányzás más részeiben? Mi történhetett volna, ha a dolgok a politika egy normatív sztenderdjé által előírt utat követték volna? Mi történt más országokban, a történelem hasonló időszakában?” (Orren – Skowronek 2004: 6).

Az is külön érdekesség, hogy miközben a domináns amerikai politikatudományi kutatások „mániákusan” a rendszerszerűség feltárásával vannak elfoglalva, az APD ellenkezőleg: a „rendetlenség” okait keresi. „Ez a kutatás felfedi a zűrzavar, a fragmentáció és inkongruitás okait, és az intézményrendszer egészét dinamikusan közelíti meg.” (Orren – Skowronek 2004: 14) Természetesen az APD nem fordít teljes egészében hátat a rend(szer) kérdésének sem, ám a különbség az APD és a hagyományos elemzés megközelítése a változás fogalmában rejlik. „A hagyományos politikai elemzésben, még ha a téma történelmi is, a változást általában egy intermezzónak tekintik a viszonylag folytonos egyezségek között, egy átmenetnek az egyik stabil állapotból a vagy stabil úttól a másikba. Időben a rend „normális” politikája között elhelyezkedve a változást epizodikusnak és behatároltnak látják. Fordítva, az APD-nél a változás valami, ami inherens része a politikának, mint olyan; szervesen hozzátartozó része a minták egymás mellé rendeződésének, ami történelmileg megalkotja a politikát.” (Orren – Skowronek 2004: 14) Az APD igyekszik lebontani a változás és rend közötti határokat.⁵

A politikai rend és a politikai változás fogalmainak újraértékeléséhez fontos megérteni azokat a feszültségeket, amelyek rendre kialakulnak abból eredően, hogy egyidejűleg különböző politikai „rendek” létezhetnek. Például az 1830-as években a déli rabszolgaság létezése és a demokrácia kiterjesztése a fehér férfiak számára egy időben nem a rend tagadása, hanem bizonyíték arra, hogy a politika bármilyen reális bemutatása többféle rendet fog tartalmazni, csakúgy, mint konfliktusokat, ami kölcsönös interakciójukból ered (Orren – Skowronek 2004: 17).

Természetesen az APD alapkönyvéből csak néhány elemet villantottam fel, de talán ebből is látszik, hogy ezt az irányzatot mennyire másfajta tájékozódás jellemzi, mint 60-as évekbeli elődjét.

Más APD-kutatók pedig újabb érdekes kérdéseket vetnek fel. A *Polity* című folyóirat 2005. októberi tematikus száma például *Periodization and American Politics* címmel jelent meg. Ebben az öt előadást tartalmazó összeállításban nem csak az amerikai, de a magyar politikai fejlődés vizsgálata szempontjából is rendkívül izgalmas fejtegetésekkel találkozunk. Az egyik: jó helyen vannak-e a (hagyományos) kor-

⁵ Az APD változáselmélete itt igen közel van Norbert Elias változásfogalmához: Elias 2004: 21. Eliasra visszatérek.

TANULMÁNYOK

szakhatárok, azaz valóban azokat a pontokat tekintsük-e meghatározóknak, amelyeket a mindenkori közmegegyezés annak tekint? Rogan Kersh például megpróbálja azonosítani, mikor alakultak ki a ma is érvényben lévő korszakhatárok, periodizálási sémák. Először is megállapítja, hogy a hagyományos 19. századi megközelítésben a korszakolás a hősként azonosítható személyekhez kötődik; a hősöknek az volt a funkciójuk, hogy az új periódus általuk válják megkülönböztethetővé az előző (nevezzük így: „hőstelen”) korszaktól (Kersh 2005: 514). A szerző továbbá közzétesz egy táblázatot is, amely az 1950-es években lett kanonizálva, s amely az 1760-as évektől az 1945 utáni korszakig megadta az egyes korszakhatárokat és azokat névvel is ellátta.⁶ Kersh arról is beszámol, hogy az idősebb Schlesingernél is egy máig érvényben lévő politikai cikluselmélet megalapozásáról van szó, s még inkább ez mutatható ki fiánál, aki 30 éves ciklusokban látja fejlődni és változni Amerikát (Schlesinger 1986).

Az is nagyon érdekes, hogy ebben a statikus korszaknyitó és -záró pontokkal rendelkező hagyományos felosztásban két tényezőnek van meghatározó jelentősége. Az egyik a demokratikus fejlődés; a másik a gazdasági változás. Kis leegyszerűsítéssel, akkor vannak korszakfordulók, ha e két területen látványosabb változások állnak be. Kersh szerint (és ehhez a többi szerző is csatlakozik) ez a megközelítés túlságosan statikus és nem írja le jól az amerikai politikai fejlődés lényegét. Ezért hát arra a kérdésre, hogy jó helyen vannak-e a korszakhatárok, a szerzők egyöntetűen azt mondják: nincsenek.

De felmerül egy másik kérdés is. Ez pedig az, hogy egy másfajta korszakolásban hol legyenek a periodizációs határok. Egyáltalán: ugyanúgy képzeljük-e el a határokat, csak éppen a kezdő- és a végpontokat tegyük máshová? Kersh itt nem annyira radikális, mint más szerzők. Megállapítja például, hogy bármennyire is szükséges volna, a politikai fejlődés irányzatához tartozó szerzők ritkán támadják a hagyományos korszakolást. Ugyanakkor, ha nem is írják felül az ADP szerzői a hagyományos korszakhatárokat, nagyon sokat tesznek, két értelemben is. Egyrészt új és innovatív fogalmakat vezetnek be⁷ másrészt az APD kutatói kreatív módon képesek értelmezni az egyes korszakokat. Kersh ennek példaként a nemzetközileg is közismert Theda Skocpol munkásságát említi, aki például a Progresszív Érát elemezve nem csak arról beszél (ez lenne a hagyományos megközelítés), hogy milyen politikai reformok születtek ebben a korszakban, hanem arról is, hogy milyen újszerű módon alkalmazták a kormányzati tekintélyt, túlmenően azon, hogy az egyes ügyekben alkalmazták a szokásos érdekoalíciók létrehozatalát (Kersh 2005: 519).

A legérdekesebb felvetést azonban Andrew J. Polsky teszi (Polsky 2005: 529), aki nem feltétlen ért egyet azzal, hogy az APD kutatói elfogadják a hagyományos kor-

⁶ A táblázat Arthur M. Schlesinger (1949) című könyvéből való.

⁷ Ilyen például Skowronek „rekonstruktív elnökök” fogalma. Ilyen volt például: Jefferson, Jackson, Lincoln és Roosevelt. Lásd: Kersh 2005: 519.

TANULMÁNYOK

szakolást. A szerző hivatkozik a Byron Shafer és Anthony J. Badger által szerkesztett – Amerika hosszú történeti fejlődését vizsgáló – kötetre, amelynek szerzői nem pusztán azt mondják, hogy a régi helyett *egyetlen* új korszakolás szükséges. Ennek a kötetnek épp az a mondanivalója, hogy a már nem igazán irányadónak tekintett régi helyett nem szabad *egy* másikat megalkotni. Polsky dolgozatának záró fejezetében egyenesen egy új periodizálási hullám szükségességéről beszél, amely *alternatív rész-periodizációkat* jelent. Itt tehát egy érdekes gondolkodási irányról van szó, ami végül felvet még egy kérdést: vajon lehetséges-e, hogy egy újfajta periodizációban ne csak a változásokra, hanem a folytonosságra is tekintettel legyünk? A hagyományos periodizációban az új korszak akkor következik, ha a régi folytonossága megszakad. De mi van, ha mindez csak látszólagos? Azaz: a folytonosság az új rendszerben is erősebb, mint a megszakítotttság. Mindenesetre Polsky azt ajánlja írásában, hogy olyan periodizációra van szükség, amely a változásokat és a folytonosságot is integrálni képes (Polsky 2005: 524).

Az eddigiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy bár az APD irányzata rendkívül invenciózus, de túlságosan a rezsimekre, a polityre, az intézményekre koncentrál. Ezért említsünk meg röviden egy kritikai megközelítést, amelyben a szerző éppen ezt bírálja. Carol Nackenoffnak az amerikai politikai fejlődés *privát gyökereiről* írott tanulmányáról van szó (Nackenoff 2014)⁸ amelyben a szerző külön fejezetben bírálja az állam- és intézmény-centrikus megközelítéseket, és leszögezi, hogy ezeken a társadalmi cselekvések és szerveződések vizsgálata felől lehet túllépni (Nackenoff 2014: 130-132). Az általa bemutatott alternatíva a politikai fejlődés kutatásának ahhoz a korábban már bemutatott ágához kapcsolódik, amely mikro-narratívákat, illetve mikrotörténeteket vizsgál. Tulajdonképpen egy civil szervezet intézményesítési folyamatát mutatja be, amelynek során a szerveződés országos hatóképességre tesz szert.

Végezetül érdemes még megismerkednünk Elvin Lim (Lim 2014) írásával, amely egy a politikai eszmék és intézmények történeti fejlődésével foglalkozó folyóirat (az American Political Thought) *American Politician Thought and American Political Development* című tematikus összeállításának részeként jelent meg. A 2014-ben induló folyóirat már létezésében is jelzi, hogy az 1980-as években induló irányzat új területek felé is tájékozódik, s már nem csak az intézmények önmagában vett fejlődése, hanem például az eszmék fejlődése is érdekli. Nagyon érdekes és termékenynek tűnő új kutatási irány ez, s Lim is ennek jegyében fogalmazza meg gondolatait. Ezek lényege, hogy „az amerikai politikai fejlődés és az amerikai politikai gondolkodás szervesen összekapcsolódik” (Lim 2014: 147). A szerző alternatív elméletet fejt ki Amerika alapításával kapcsolatban, mert nem egy, hanem két alapításról beszél. Igazából a másodikat (1787–1789) és az antifő-

⁸ Ez a tanulmány nem az említett szimpozionon elhangzó előadás, azaz a szerző más alapokról és időben is jóval később beszél.

TANULMÁNYOK

deralista-föderalista vitát tartja ebből a szempontból meghatározónak, s úgy véli: a föderalisták voltak az első developmentalisták az Egyesült Államokban (Lim 2014: 146). Ők voltak azok, akik megújították az első alapítás koncepcióját (amelyben még csak 13 tagállam vett részt), s ezen túlmenően megteremtettek egy sokkal ambíciózusabb tervet, amelyben már megjelenik a *we the people* gondolat is (Lim 2014: 147). A szerző nagy érdeme, hogy bemutatja ezt a két tábor közötti vitát, annak gondolkodás- és felfogásbeli hátterét tartja Amerika igazi alapításának. A kormányzat szerepével kapcsolatos új felfogás az, ami itt – a második alapítással – megjelenik, s az, hogy a kormányzat azért kell, hogy kollektív célokat tudjunk megvalósítani (Lim 2014: 148). Az is igen lényeges meglátás, hogy míg más országokban a nyelv vagy a kultúra a helyi identitás bázisa, addig az Egyesült Államokban egy olyan szellemi alapzat jött létre, amely az alapítás két aktusához nyúlik vissza (Lim 2014: 151). A második alapítás pedig nem lezárta, hanem megnyitotta a vitát az amerikai identitás mibenlétét illetően (Lim 2014: 153). A vita állandó, de sosem születhet végleges eredmény, soha nem lehet lezárni azt a vitát, hogy „kik vagyunk” (Lim 2014). Voltaképp a szerző az amerikai hagyomány lényegét úgy határozza meg, hogy az alapítók egyszerre alkotmányos kötelezettséggé tették az APD és APT szétválaszthatatlan egységét (Lim 2014: 155).

Nyugati és magyar politikai fejlődés

A politikai fejlődés kategóriája tehát ma már nagyon sokféleképp használható, rugalmas fogalom s nem csak egyféle értelmezése van. Abból kell kiindulnunk, hogy Magyarország sem nem fejlődő, sem nem fejlett ország, ugyanakkor valamennyi fejlődés-elméletben találhatunk elemeket, amelyek alkalmazhatóak Magyarország politikai fejlődésének vizsgálatához. Nyilván kevésbé szeretnénk magunkra alkalmazni azokat a mércéket, amelyeket a fejlődő országokra alkalmaztak az 1960-as, '70-es években. Ehhez a korszakhoz bizonyos hidegháborús ideológiai klisék tapadnak, s nyilván ez nem könnyíti meg, hogy a korszak vezető politikatudományi paradigmájából a magyar politikai fejlődés vizsgálatához hasznosítható támpontokat találjunk.

De nem vagyunk könnyű helyzetben akkor sem, ha a fejlett országokra vonatkozó ismérveket akarjuk adaptálni. Vegyünk egyetlen példát, a politikai fejlődés és politikai gondolkodás egységét a fenti APD-elemzésből. Az amerikai szerzők úgy látják, e két terület között szerves összefüggés van. De vajon mit kezdhetnénk egy ilyen tézissel, ha azt Magyarországra kívánnánk alkalmazni? Természetesen nem arról van szó, hogy a politikai gondolkodás ne játszott volna mindig is szerepet a magyar történelemben. De egészen más a politikai eszmék bizonyos kitüntetett darabjait elemzés tárgyává tenni, mintha azt szeretnénk bizonyítani, hogy köztük és a politikai fejlődés között *szerves* kapcsolat áll fenn, egyik a másik nélkül el sem képzelhető. Ilyet állítani kifejezett merészségre vallana. Ahogy ezt számos szerzőnél olvashat-

TANULMÁNYOK

juk: Amerika alapító atyái szinte kivétel nélkül politikaelméletileg képzett emberek voltak (vö. Kirk 2020), ami a magyar politikai vezetőkről a 18-19. században korántsem mindig mondható el. Természetesen nem arról van szó, hogy csak a fejlett nyugati minta, illetve annak megisméltése lenne elfogadható a magyar fejlődésben. Ezer oka van annak, hogy a hazai politikai elit, a 19. század nagy magyar politikusai nem olyanfajta elméleti felkészültséggel rendelkeztek, mint amilyenekkel az angolszász világban. Nem mellesleg erről Szekfű Gyula is ír a *Három nemzedék*ben, amikor arról beszél, hogy a magyar liberalizmus egyáltalán nem olyan lett a 19. században, mint az angolszász liberalizmus (Vö. Szekfű 1935). Véleményem szerint azonban semmiképpen nem szabad hierarchiát állítanunk a nyugati és a magyar elitek között.

Ugyanakkor legitim az a kérdés, hogy a politikáról való elméleti gondolkodás mennyire tárgya egy ország közéletének. Azt mondhatjuk: az angolszász országokban (de tágabban: Nyugat-Európában) az írásos politikaelméletet kifejezetten magas szinten művelték. Amerika alapítása előtt is magas szinten volt már az angol politikai filozófia és ebből sok mindent importáltak az amerikai államalapítás korában, illetve a Függetlenségi háború előtti időkben is. Ilyen jellegű, mélyen filozofikus hagyománya Magyarországnak természetesen nincs, aminek megvannak a magyar történelemhez szorosan kapcsolódó okai. Egészen egyszerűen a Mohács utáni magyar politikában nem volt lehetőség a politikáról való gondolkodás elméleti megalapozásának. Érdekes és megfontolandó Láncki András megközelítése abban az írásában, amelyben a magyar politikatudomány történeti-elméleti hagyományait keresi, és csak korlátozottan talál rá azokra. Annál nagyobb a politikai irodalom (Láncki 1994). Ide azokat a műveket sorolhatjuk, amelyeket magyar nyelven, kifejezetten az aktuális politikai viszonyok megtartása vagy megváltoztatása kapcsán írnak magyar szerzők (lásd erről: Ballagi 1888). Ha tehát a magyar politikai fejlődést összehasonlítjuk főképpen az az angolszász országokkal, akkor a mérce nem igazán lehet a politikai gondolkodás különlegessége és kifinomultsága.

De nézzük kicsit tágabban, a politikai gondolkodáson túllépve a kérdést. Számos szerző vizsgálja, milyen tényezők kombinációja, összegeződése hozta létre azt a komplexumot, amelyet nyugati fejlődésnek nevezhetünk. Dani Rodrik például több ilyen is talál (nemzetköziesedés, demokratizálás, kapitalizálódás, integrálódás), de azt állítja, hogy ezek egy speciális történelmi konstelláció eredményei, azaz csak ott jöttek létre, ahol ezek a körülmények megvoltak, és egymást erősítve hatottak (Rodrik 2016). Hozzátehetjük még a gyarmatosítást vagy akár a háborúk szerepét és az ipari forradalmat, vagy a civil társadalom és a parlamentarizmus kifejlődését, s nagyjából megkapjuk azokat a tényezőket, amelyek a fejlett nyugat jellegzetességei voltak. A már említett demokrácia kifejlődési elmélet (lásd Tumin 1982) főképpen ezekre a tényezőkre koncentrálva elemzi azt az utat, amelyet a nyugati országok nagy része (persze egyáltalán nem egyformán és egyidőben) bejárt. Ennek a fejlődési formának van egy egyszerű tanulsága: fejlődés ott van, ahol közelebb kerülnek a demokratizáláshoz, kialakul a kapitalizmus, van civil társadalom, erős a parlament

TANULMÁNYOK

és hatalmat nyer el az uralkodóktól és – nem utolsósorban – vannak gyarmati, sőt birodalmi ambíciók is.

Nyilvánvaló, hogy a fejlődésnek ezt az útját Magyarország (mint ahogy a régió legtöbb országa) nem tudta megismételni, s éppen a hiányzó „speciális történelmi körülmények” miatt. Ha tehát Magyarország politikai fejlődését elemezzük és arról valami újszerűt akarunk mondani, akkor túl kell lépünk azon a szinten, hogy Magyarországon nem sikerült egy az egyben átültetni a nyugati mintát. Azt hiszem, az elmúlt hosszú évtizedekben túlságosan is egy kész helyzetből indultunk ki és túlságosan csak az átültetés mozzanatára koncentráltunk. Holott előtte meg kell vizsgálnunk egyéb kérdéseket is.

Az első, amit meg kell jegyeznünk, hogy behatóbban érdemes megvizsgálnunk az országok között létező – hogy úgy mondjam – „természetes” aszimmetriát. Ha a nyugati „speciális körülményeket” és a magyar (egyébként máshogyan szintén speciális) helyzetet hasonlítjuk össze, megállapíthatjuk: ebből csakis nagyon különböző, egymástól nagyon eltérő fejlődés jöhet létre. Ha igaza van Acemoglu-nak és Robinsonnak, hogy a mai egyenlőtlenségek nagy része a 19. századig vezethető vissza, akkor ehhez most tegyük hozzá azt a már szintén idézett tételüket, miszerint ezek a nagy különbségek éppen a 19. századot megelőző évszázadokban, azaz a történelemben jöttek létre (Acemoglu – Robinsón 2013). Amikor egy adott ország – esetünkben Magyarország – elítje azt a célt tűzi maga elé, hogy csökkenti vagy felszámolja különbségeket, voltaképp magának a világpolitikának-világrendszernek a legfontosabb elvét kívánja meghaladni, s ez az egyenlőtlenségekre épülő aszimmetria. Az persze egy rendkívül nehéz (szinte lehetetlen) politikusi alapállás lenne, hogy ezt az aszimmetriát elismerjék, s ne akarják csökkenteni annak szintjét. Ugyanakkor visszatérően azt látjuk, hogy ez vagy nem, vagy csak rövid időre sikerül, s a különbségek – hosszú trendeket nézve – nemhogy csökkennének, de inkább még növekednek.

A már sokszor említett hanyatlás- és zsákutca-elméletek erre a visszatérő helyzetre adnak egy, a geopolitikai és nemzetközi kihíváshoz képest kevésbé lényegi, ám nagyon meggyőző választ. Azt állítják ugyanis, hogy Magyarországon elvben meglennének a feltételek a megfelelő adaptációhoz, a felzárkózáshoz, de a mindenkori elitnek (és a társadalom) ezekkel a lehetőségekkel – erkölcsi vagy egyéb okokból – nem tudnak élni. Megítélésem szerint a magyar politikai fejlődésről írott legtöbb mű (legyen az szakmai vagy esszéisztikus) legfőbb problémája, hogy túlságosan preferálja a *permanens történelmi mulasztás* érvét, s ezzel valójában egy erkölcsi vagy pszichológiai dimenzióba utalja a válaszkeresést arra a kérdésre, hogy Magyarország politikai fejlődése milyen is. Az, hogy milyen, nem lehet kérdéses, hiszen ahol az elitnek, évszázadok során nem megfelelően látják el a feladatukat, ott csak egy torz szerkezet jöhet létre és öröklődhet nemzedékről nemzedékre. Nem véletlen egyébként 1989–90 antihistorikus alapállása: az évszázados negatív trend megszűnését várta ekkor mindenki, méghozzá úgy, hogy a demokratikus intézmények a jövőben lehetetlenné teszik a nem demokratikus magatartások és politikai cselekvések visszatérést. És az sem vé-

TANULMÁNYOK

letlen, hogy 2010 óta ismét az a vélekedés tekinthető elterjedtnek, hogy a jobboldali kormány a magyar történelem legrosszabb hagyományait hozza vissza.

De ha nem fogadjuk el azt a tézist, hogy egy ország visszatérő kudarcait a permanens történelmi mulasztás okozza, akkor oda kell fordulnunk az úgynevezett mintaadó és mintakövető országok problematikájához (lásd erről: Csizmadia 2019a). Vajon lehet-e ugyanolyan vagy hasonló politikai fejlődést elvárni a két különböző csoportba tartozó országoktól? Vegyük például Kevin Narizny nagyon érdekes tanulmányát, amelyben azt mondja: az 1945 utáni időszakban a világot vezető szerepet egyértelműen az angolszász hatalmak töltik be (Narizny 2011). Ne vizsgáljuk most meg azt a kérdést, hogy igaza van-e ebben, nézzük csak azt, hogy *ha* igaza van, akkor ez egészen másfajta követelményeket ró azokra az országokra, amelyek vezetnek, mint azokra, amelyek megpróbálják leolvasni a mintákat és követni azokat. De már megállapítottuk, hogy a nyugati fejlődéshez speciális körülmények együtt állása kellett, s ezt most azzal egészíthetjük ki, hogy e körülmények bizonyos országokat *világvezető* szerephez juttathattak el. Míg mások, sem a történelemben, sem azóta ilyen szerepet nem birtokolnak.

Amikor tehát a kérdést leegyszerűsítjük bizonyos intézmények átvételére (mint például a tranzitológia teszi), akkor egyszerre vagyunk realisták és a lényegét megkerülők. Realisták annyiban, hogy egy adott időpillanatban mindig csak bizonyos formális eljárások adaptálhatóak. Sosem lehet *történelmi fejlődést* átültetni, vagy ha tetszik: azokat a mélystruktúrákat, amelyek a nyugati fejlődés lényegét alkotják. Ami az adott időben átvehető, az nem több mint néhány egyszerű – és könnyen átültethető – elem, amelynek révén a felzárkózó ország elitje úgy érezheti: felzárkózott a fejlődés fő irányához. De valójában ez a felzárkózás éppen azért korlátozott és viszonylagos, mert a leglényegesebb struktúrákat és viszonyokat nem érinti.

S ez jelenti a lényeg megkerülését. Egy-egy rendszerváltás, a külső mintához való alkalmazkodás *nem* jelenti a mélyen fekvő aszimmetria meghaladását. 1989–90-ben például a nyugati demokratikus intézmények átültetése azzal a hittel töltötte el az elitet és társadalmat egyaránt, hogy Magyarország egyúttal szuverén államként a nemzetközi közösség ugyanolyan rangú tagja lesz, mint a régi nyugati nemzetek. Csakhogy nagy tévedés lenne nem látnunk, hogy a geopolitikai különbségek legfeljebb felfüggesztődtek és bizonyos nemzetközi körülmények (például a Szovjetunió szétesése és Oroszország meggyengülése) hatására háttérbe szorultak. A jelen-centrikus elméletek virágzása azért is lehetett oly teljes, mert a 90-es évtized nagy részét nem zavarták meg geopolitikai, a nemzetközi viszonyokat nagymértékben átalakító kérdések.

Ugyanakkor van itt még valami, amennyiben a mából kicsit visszalépünk a 19. század felé. Ha ezt tesszük, azt látjuk, hogy a mintaadás és mintakövetés mechanizmusai mások, mint a mi korunkban, amikor eléggé jól látható, mely országok a csúcsemokráciák. A 19. században sokféle országméret és országfelépítés létezik. Vanak nemzetállamok, vannak gyarmattartó és gyarmatnélküli birodalmak. Sőt van-

TANULMÁNYOK

nak olyanok is, amelyek nemzetállamként birodalmak. Az világosnak látszik, hogy ennek is nagy jelentősége van országok fejlődésében. A már említett Kevin Narizny például leírja, hogy az a fajta birodalmiság, amelynek van terjeszkedő kapacitása, megtanítja az állampolgárokat arra, hogy ezt a hódító jelleget nemzeti büszkeség (sőt kivételesség) forrásának tekintsék, s úgy gondolják, hogy nekik „felhatalmazásuk” van értékeik exportjára (Narizny 2011). De ami a magyar fejlődés szempontjából érdekes: lehet ilyen büszkeség forrása az is, ha egy ország „helyzetrendezőnek” tekinti magát?⁹ Itt tehát nem a demokratikus magatartásformát, hanem egy geopolitikai viszonyt akarnak terjeszteni, egészen pontosan azt, hogy Magyarország képes más országokat vezetni vagy számukra mintát mutatni. Ha jobban akarjuk érteni a mai korszakot, ha értelmezni kívánjuk az Orbán-rendszernek az 1990-es évek elejéhez képest egészen másfajta külpolitikai koncepcióját, akkor nem tekinthetünk el ennek a sajátos magyar, a birodalmiságból következő hagyományrétegnek a vizsgálatától (az orbáni külpolitikáról lásd: Csizmadia – Lakatos – Novák – Rajnai 2022).

Minden a felé mutat tehát, hogy a politikai fejlődés fogalma egy adott ország kontextusában újragondolandó. Nyilvánvaló Amerika esetében egészen mást gondoltak újra az APD teoretikusai, mint amit nekünk célszerű végiggondolnunk Magyarország kapcsán. Egy dolgot persze nem tehetünk meg, hogy miközben Magyarország politikai fejlődésének mozgatóira keressük a választ, *csak* Magyarország önmagában vett történelmére koncentrálunk: egy ország politikai fejlődésének minőségét csak akkor állapíthatjuk meg, ha azt komparatív keretben szemléljük.

A magyar példa: zsákutca vagy normalitás?

Az első kérdés mindjárt az: a magyar politikai fejlődés vizsgálható-e akkor, ha az nem rajzol ki hasonló ívet, mint amilyen fentebb felvázoltam, tehát nem egy előrehaladó mozgás a demokrácia felé? Közismert, hogy a magyar politikatörténetben egy meglehetősen jól kiszámítható sablon érvényesül: rendszerváltás – kezdeti konszolidáció – a rendszer kereteinek fellazulása – rendszerváltás – majd újból ismétlődik a séma. Ezt a *circulus vitiosus*t nehéz fejlődésnek minősíteni, inkább beszélhetünk lökésszerű előrelendülésekről és visszaesésekről.¹⁰

Itt máris eloszlatatok egy félreértést: a fejlődés két dolgot semmiképp nem jelent. Egyrészt nem jelenti azt, hogy egy az egyben a nyugati folyamatok ismétlődnek, s az egésznek van egy, az autokratikus jellegtől a liberális demokráciáig tartó íve. Másrészt nem jelenti azt, hogy a rendszer saját logikáján belül minden fejlődik. A politikai fejlődés nagyon komplex dolog, s természetesen egy országban akkor is van politikai fejlődés, ha az imént említett képletek érvényesülnek, tehát például gyako-

⁹ Széchenyi István kifejezése.

¹⁰ A magyar történelem lökésszerű változásairól már Prohászka Lajos is ír híres esszéjében: Prohászka 1936.

TANULMÁNYOK

riak a rendszerváltások. Miért beszélhetünk politikai fejlődésről ilyen helyzetekben? Vegyük az országok között meglévő, fentebb már említett aszimmetriát. Bármennyire is fennáll, hogy a fejlődésben előbbre tartó országok szeretnék exportálni demokratikus elkötelezettségüket, de ebből még nem következik, hogy ha a fejlődésük alacsonyabb fokán álló országok ezeket az értékeket nem tudják magukévá tenni, akkor ott semmiféle fejlődésről nem beszélhetünk.

Akkor járunk el helyesen, ha nem csupán a vezető angolszász hatalmakhoz viszonyítunk tehát, hanem a miénkkel hasonló helyzetben lévő országokkal teszünk összehasonlítást. Ez persze rendkívül nehéz, szinte lehetetlen, hiszen tudjuk, hogy például a reformkori magyar elitek kifejezetten Anglia és az Egyesült Államok felé orientálódtak, és így van ez azóta is. Mégis igazat kell adnom Szente Zoltánnak, aki könyvében a magyar parlamentarizmust sok más ország parlamentarizmusával veti össze és ennek alapján nem tartja ezt az intézményt elmaradottnak, sőt sok európai országhoz képest fejlettebbnek (Szente 2011).

Ugyanakkor azt is meg kell mondanom: a hazai politikatudomány ma még nem tart ott, hogy egy sok területre kiterjedő összehasonlításhoz kellő mennyiségű empirikus adatok álljanak rendelkezésére. Ez a kelet-közép-európai összehasonlításban mutatkozó empirikus deficit pedig azzal a ténnyel függ össze, hogy az 1960-as évek elején induló komparatív politika – a nyugati országok összehasonlítása után – csak az 1990-es évektől foglalkozik erősebben kelet-európai komparatiztikával, s azon belül a történeti komparatiztika még ritkább fenomén. Nem állítom persze, hogy tudásom kielégítő lenne egy valóban átfogó nemzetközi összehasonlításhoz. De azt is le kell szögezni, hogy ilyen jellegű vizsgálatokat mások sem nagyon végeztek, azaz meglehetősen ingoványos terepen mozgunk, és nemigen tudunk széles bázisra támaszkodni.

Ha például elegendő mennyiségű összehasonlító adat állna rendelkezésemre (ami nem áll), akkor talán megkockáztatnám: a rendszerváltások gyakoriságában nem biztos, hogy Magyarország egyedi helyzetben lenne. De ez nem csak Kelet-Közép-Európára lehet igaz. Morton Keller már említett könyve (Keller 2007) például több rendszerváltás-értékű változást regisztrál a madártávlatból egyenes-vonalúnak és folytonosnak tűnő amerikai történelemben. Valószínűleg az lenne a leginkább jót a magyar politikai fejlődés normalitásáról szóló elképzeléseink bizonyításának, ha mind több ilyen belső rendszerváltásról szóló leírással találkozoznánk, s persze azokat össze tudnánk vetni a hazai változásokkal.

Magyarország esetében tehát nem az a különbség, hogy nálunk voltak, másutt pedig nem voltak radikális változások, hanem az, hogy ezeknek nálunk nem volt elméleti megalapozása (összevetve az angolszász országokkal); hirtelen, váratlanul jöttek (a magyar történelem állandó hagyománya); ezek mégsem jártak olyan konfliktusokkal, mint a nyugat-európai átrendeződések (az autonóm társadalmi csoportok csekély jelenléte miatt). Ez utóbbi két pontnak köze van ahhoz, amiről

TANULMÁNYOK

Babits Mihály ír híres esszéjében, amikor arról beszél, hogy a magyar történelemben az egyik legállandóbb elem a „háborítatlanságra” való törekvés (Babits 1939).

A fentiek alapján az a tételelem, hogy távolról sem csak az tekinthető fejlődésnek, amely „egyenesevonalú”, és a demokrácia kiépítésére irányul. Ez a klasszikus nyugati út, amely azonban – éppen a Rodrik és mások által említett specialitásai miatt – megismételhetetlen. Nagyon sok minden kopírozható belőle, de alapvető elemek nem ismételtetők meg. Ami nem azt jelenti, hogy nem kell törekedni minél több elemnek az átültetésére. Csak célszerű tisztában lenni, hogy ez a fejlődés sohasem lesz ugyanaz, mint az eredeti.

Ebből pedig nem következhet más, mint a már említett, zavarba ejtő felismerés: a magyar politikai fejlődés (történelmi megközelítést alkalmazva bizonyosan) normális. Ezt szeretném majd bizonyítani a későbbiekben, már csak azért is, hogy megóvjam magunkat egy visszatérő elemzési hibától, attól, hogy a magyar politikátörténetben elég gyakran előforduló rossz döntéseket pusztán erkölcsi alapon vitassuk, illetve hogy a szereplőket erkölcsileg marasztaljuk el. Természetesen a politikából nem iktathatók ki a politikusok – nem ritkán vitatható – erkölcsi döntései, de az erkölcsi aspektusok hangsúlyozása nem helyettesítheti a komparatív elemzéseket. Ugyanakkor látni is kell az összefüggést a két dolog között: ha csekély az összehasonlító horizont, könnyen keletkezhet az a látszat, hogy egy-egy „jó” döntés elmaradásáért (vagy akár egy egész történelmi folyamat „torz” karakteréért) a nem megfelelő erkölcsi habitusú, örökösen „rossz” döntéseket hozó elit a felelős. Amiből persze az is következik, hogy a folyamat megváltoztatását egy új erkölcsi dimenzióval, egy új politikai minőség megteremtésével lehet elérni. Amellett persze, hogy egy ilyen „erkölcs-központú” politika számonkérése nem mond nekünk túl sokat arról, milyen is a magyar politikai fejlődés nemzetközi összehasonlításban, még az is problematikus vele, hogy az erkölcsöt egynek és oszthatatlannak veszi. Holott éppen az a lényeg a politikában, hogy az egyes politikai áramlatok mögött különböző erkölcsi felfogások jelennek meg.¹¹

A normalitás egy nem mindent magában foglaló lehetőségstruktúráján belüli olyan elrendeződést jelent, amely hosszú időtávon a lehető legoptimálisabb együttélési kereteket biztosítja egy adott népesség számára. Ha egy országban előrehaladott a kapitalizmus, jól szervezett a civil társadalom, megvannak a feltételei és hagyományai a hatalommegosztásnak, az adott ország jól integrált a nemzetközi kereskedelembe és politikába stb., ott a „normalitást” egy ennek megfelelő (a liberalizmusból a demokrácia felé elmozduló) politikai szerkezet, és a szabad vállalkozást és cserét serkentő, a nemzetközi közösségben való biztos mozgásra épülő gazdasági szerkezet jelenti. Egy olyan országban viszont, ahol az említett tényezők vagy nin-

¹¹ E tekintetben állásponton nagyon hasonló, mint a neves magyar származású politikai filozófusé, Kolnai Aurélé, aki behatóan és mélyenszántóan elemzi a politikában jelenlévő erkölcsi megosztottságot (vö.: Kolnai 1997).

TANULMÁNYOK

csenek meg, vagy csak csökevényesen vannak jelen, a normalitást nem abban kell keresnünk, hogy az adott ország mikor éri el a másik által produkált szintet, hanem abban, hogy hogyan tud egyensúlyozni a saját feltételei által biztosított gyakorlat és a nálánál fejlettebb és a fejlődésére hatással lévő külső minták ideáljai között. A magyar politikai fejlődés ez utóbbi értelemben mindenképp – mert hiszen a belső fejlődésből következik – ugyanolyan, mint a nyugati.

De persze az értelmezési kihívást nem is ennek a megállapítása jelenti, hanem az, hogy a történelemben soha nem egymástól hermetikusan elzárt országok léteznek, hanem mindig vannak olyanok, amelyek előbbre tartanak és olyanok, amelyek hátrébb. Az egykori világrendszer- és centrum-periféria elméletek egyik problémás vonása, hogy a kelleténél statikusabbak, és nem elég érzékenyek arra, hogy a „kijelölt” geográfiai pozíciókat nem mindenki (és hosszú távon semmiképp sem mindenki) fogadja el. A hátrább tartó országok a centrumba akarnak kerülni, és sokszor erre nagyon direkt felzárkózási programokat indítanak. Azaz itt egy „mozgó” normalitásról van szó. Vannak korszakok, amikor például Magyarországon a saját belső fejlődése a döntő és csekély a nemzetközi felzárkózásra készítő hajlam. Máskor viszont a külső körülményekhez való alkalmazkodás lesz a normalitás alapja, s azokat, akik ezt nem (vagy nem úgy) akarják, mint a felzárkózni kívánók, súlyos kritikával illetik, vagy nem ismerik el legitím szereplőnek.

De még tovább is bonyolíthatjuk a dolgot. Ha egy országban a normalitás az alkalmazkodás, ebből még nem következik, hogy csak egyféle alkalmazkodás lehetséges. Itt megint mondhatjuk: lehetséges, hogy a politikai és intellektuális elit csak azt az alkalmazkodást ismerik el „normálisnak”, amikor az ország igyekszik „egy az egyben” adaptálódni a külső közeghez, míg azt nem, hogy az úgynevezett „retrográd erők” – szerintük – „nem megfelelően” kívánnak alkalmazkodni.

Olyan megközelítésre van tehát szükségünk, amely a magyar politikai fejlődésben észreveszi a lényegét: itt a „haladás” másfajta dinamikában jelentkezik, mint a fejlett Nyugat-Európában. A hagyományos történetírásban a haladás-maradiság kettségével próbálták leírni a legjellemzőbb dichotómiát, s ebből egy olyan történelemkép következett, amelyből kirekesztődtek, vagy alacsonyabb polcra kerültek a „maradiak”. Ez azonban a magyar politikai fejlődés félreértése. A „haladásra” fixált megközelítés meglehetősen kirekesztő azokkal az irányzatokkal szemben, amelyek – úgymond – a haladás ellen vannak. S mivel mindenütt a haladás jeleit keresik, nem értik, hogy egy társadalom egésze sosem „haladó”, abban mindig különféle rétegek szerepelnek. Ha tehát meg akarjuk érteni a magyar politikai fejlődésnek a máig elvezető (és jelenleg az orbánizmusban megtestesülő) logikáját, akkor el kell szakadnunk a haladó-retrográd felosztástól, mert ezzel semmit (vagy nagyon keveset) magyarázunk meg ebből a fejlődésből. Egy ilyen felosztásból a történelemnek egy rendkívül mechanikus és durván leegyszerűsítő olvasata alakulhat ki.

A magam felfogása nagyon messze esik ettől, mert a politikai fejlődés szereplői közé én minden releváns szereplőt beleérték, s úgy vélem: a politikai fejlődés lényeg-

TANULMÁNYOK

ge éppen az, hogy nagyon különböző felfogású, értékrendű és hagyományú csoportok akarnak egymással szemben különféle célokat és elképzeléseket megvalósítani. Vannak tehát itt speciális, az adott országra jellemző körülmények. Természetesen az 1989–90-es átmenet (ahogy azt bemutattam) az univerzális szempontokra helyezte a hangsúlyt, s egy nemzedéknyi idővel a hátunk mögött sokszor érezhetjük úgy, hogy egyáltalán nem számítanak (visszamenőleg sem), hogy egy adott országnak milyenek a sajátos hagyományai.

Hadd érzékeltessem ezt a már elemzett APD példájával. Ennek az irányzatnak bizonyos szerzői (mint bemutattam) Amerika lényegét politikai fejlődés és politikai gondolkodás egységében látják. A mi számunkra e gondolat úgy vihető tovább, hogy egy országban, ahol elméleti-filozófiai kategóriákban tudnak gondolkodni saját múltjukról, egészen más demokrácia-konfigurációt eredményezhet, mint olyan országé, ahol bár a múlt fontos, de sosem volt ilyen elméleti hagyomány. Az persze nagyon messzire, és ismét csak a legfejlettebb angolszász demokráciák kialakulástörténetének folyamatához vezetne, ha felidézelnék, Amerikában miért és hogyan vált a politika részévé az elmélet. Elég itt Gordon Woodra utalnom, aki egészen odáig megy vissza, hogy az amerikai alapítók az angol alkotmányos fejlődés torzulásait szerették volna korrigálni, és ehhez a korszak leghíresebb angol filozófusainak munkáira támaszkodtak (Wood 2008: 179). Már ez az egy munka is elég az összehasonlításához, amelyről megállapítottam fentebb, hogy az analitikus keret szempontjából alapvető. Wood ugyanis azt írja: „Az amerikai demokrácia forrása a bizalmatlanság lett, amely időnként olyan méreteket öltött, hogy magát a reprezentáció fogalmát kérdőjelezték meg, és magukról megfélemezett tömegek, valamint törvényen kívüli szervezetek léptek fel, állítva, hogy nagyobb hitelességgel beszélnek a nép nevében, mint a megválasztott képviselők.” (Wood 2008: 184)

Ebben az idézetben (amelyet persze nem kell szentírásnak vennünk, de mégis csak fontos dolgot tár fel), benne van az angolszász politikai fejlődés specialitása, az elméleti-elvi alapozás és a politika konfliktusként való megélése. Ez utóbbi kapcsán pedig azt érdemes felvetni, hogy vajon miért is tűnik a magyar politika annyira torzultnak, amikor a konfliktusok intenzitása kisebb benne, mint a nyugati politikában. Vajon tudunk-e a magyar politikában olyasmiről, amiről Wood beszél a reprezentáció megkérdőjelezése kapcsán? Nem igazán. Ebből is látszik, hogy minden további nélkül „el tudunk tekinteni” a nyugati demokráciák sérülékenységtől, s a természetes módon fejlődésüket normálisnak tekintjük, miközben a magyar politikában történeteket kevésbé tudjuk teoretikus alapokon megfogni, s mégis torzultnak és zsákutcásnak nézzük. Természetesen roppant nehéz összehasonlítani Magyarországot az Egyesült Államokkal. Amerikában korántsem egyenesvonalú fejlődésről van szó, időről időre nehézségek támadnak, sőt ezek az önrombolásig fokozódhatnak (Wollin 2010), Chou pedig arra hívja fel a figyelmünket, hogy itt nem valami véletlenről, hanem a nyugati fejlődés inherens vonásáról, az alapokkal összefüggő tulajdonságáról van szó (Chou 2011). Nem belebocsátkozva most a nyugati fejlődés mélyebb elem-

TANULMÁNYOK

zésébe, annyit jegyeznek itt meg, hogy Szűcs Jenő is nagyon érzékletesen foglalja össze ezt az alapot, amikor egyfajta alulról jövő káoszról beszél a nyugati civilizáció kezdeténél (Szűcs 1983).

De vajon attól, hogy a nyugati fejlődésről szerzők tucatjai állapítják meg, hogy sérülékeny és önromboló, mondhatjuk-e, hogy az a fejlődés torzult? Vajon a nyílt konfliktusok és azoknak akár a legszélsőségesebb formákban való kitörése mennyire fér bele egy demokratikus fejlődésbe? Ha a nyugati demokráciákat meg akar-nánk szabadítani ezektől a vonásaiktól, akkor a lényegüket nem értenénk. Márpedig a mintakövetésre épülő magyar történelmi fejlődés egész történelmi modellje egy ilyen, „megtisztított” mintát keres magának: Nyugat, de sérülékenységgel, annak idealizált állapotában. De elvárható-e egy mintakövető elittől, hogy másképpen cselekedjen, hogy a viszonylag könnyen adaptálható mintákon (intézmények, parlament) kívül az igazán mély strukturális adottságokat (társadalmi viszonyok, konfliktusok) is átültesse? Attól tartok, ez lehetetlen vállalkozás lenne.

Ez pedig az egyik legnagyobb ellentmondás, ami ebben a témában létezik, merthogy Magyarországnál sokkal mélyebb konfliktusokat kihordó országokat is a „normális” kategóriába sorolunk, míg az itthoni fejlődésben jelentkező csekélyebb konfliktus-intenzitás is a felé ösztönöz minket, hogy a magyar fejlődésben ne érzékeljük a normalitást.

Mielőtt tehát elhamarkodottan arra a következtetésre jutnánk, hogy a „közjogi harcok” folytonossága és terméketlensége, mint valami tőlünk idegen és nem a társadalom igényeire figyelő politikai magatartás okozná a „torzulást”, mindenképpen célszerű szem előtt tartanunk a legnagyobb magyar „összehasonlító” megjegyzését. Ezzel ugyanis arra utal, hogy minden országnak van valamilyen sajátos megközelítési út-vonala, és jól tesszük, ha vizsgálatunkban igyekszünk megtalálni ezt az utat, ahelyett, hogy az adott országon olyasmit kérünk számon, aminek teljesítésére nem képes.

Eredendően az utókor azért „marasztalja el” a közjogi politikát és az ilyen jellegű küzdelmekbe belemélyedő politikusokat (figyelmen kívül hagyva, hogy egy ilyen hagyományú országban a közjogi politika az elsőszámú realitás), mert emiatt a politikai elitnek – úgymond – nem maradt ideje a valóságos problémákra, például, hogy ugyanolyan típusú osztálypolitikát folytasson, mint a nyugati országokban. Csak-hogy láthattuk a magyar pártok kezdetéről szóló részben, milyen esélyei voltak itthon egy nyugati típusú pártosodásnak. Nem sok. Nem mindig az tehát a problémák gyökere, hogy az elit (vagy annak egy része) elutasítaná a nyugatosodást, hanem az, hogy a nyugati minta követésének csak bizonyos feltételei vannak meg (például az elitek szándéka a minta átültetésére); míg más feltételek (a történelem során kiforr-málódó évszázados specialitások) viszont nincsenek.

A közjogi politika és annak szerepsémái másfajta deficittel járnak. Míg a Wood által leírt helyzetben az tűnik fel, hogy a konfliktus már-már a hatalmi működést veszélyezteti, ilyenről a magyar politikában nem tudunk, sőt éppen az ellenkező-je az igaz: a hatalmi mechanizmus bármilyen körülmények között is sérthetetlen.

TANULMÁNYOK

Amerikában nem. A közjogi elrendeződés egyik legérdekesebb hozadéka – s itt Bibó Istvánnak nagyon igaza van –, hogy nem (vagy csak nagyon korlátozottan) teszi lehetővé az egyes rendszerek belső fejlődését (Bibó 1986). De nem arról van szó, hogy azért nem fejlődnek a rendszerek, mert túlzottan kiéleződnek a közjogiság különböző pólusain álló szereplők közötti ellentétek, hanem arról, hogy túl *kevés* éleződnek ki. A magyar politikai fejlődés azért mozdulatlan, mert túl kevés benne a tényleges, kihordott és végigharcolt konfliktus.

De ezt is úgy kell megállapítanunk, mint a magyar politikai fejlődés sajátosságát, nem pedig, mint torzulást. Ha komolyan vesszük, amit jelentős magyar eszmétörténészek: Prohászka (1936), Joó Tibor (1940) vagy Babits Mihály (1939) írt évszázadok magyar politikai fejlődését elemezve, akkor a legfontosabb tanulságnak egy tartósan meglévő konfliktusminimalizáló *politika* jelenlétét regisztrálhatjuk. Az által, hogy a magyar politikában nem – például az amerikaihoz hasonlóan – politikai filozófiai elvek alkalmazásával vívtak komoly politikai küzdelmeket, hanem egy, az államot és a társadalmat a szent korona tanban feloldó ideológiát alkalmaztak (lásd erről: Eckhart 1941), a magyar politika évszázadok alatt a nyugalmat és a háborítatlanságot tartotta természetesnek, nem pedig a konfliktust és a változást. Tézisem tehát az, hogy a nyugati fejlődés sérülékenysége, alulról és felülről egyszerre történő megalapozása, a konfliktusok kezelésében való elméleti narratívák alkalmazása, alapvetően eltér a mi általunk követett sérülékenység- és konfliktuskerüléstől, illetve az állam-társadalom szférák egymásban történő feloldódásától. De ez nem torzulás, hanem egy adottság, amit történelmileg és a jelenben is (merthogy hatása ma is érvényesül) meg kell értenünk.

S ez az adottság azzal függ össze, hogy a felzárkózó országok elitjei egyszerűen nem tudnak számot vetni a mintaországok belső sérülékenységevel, sőt épp ellenkezőleg: azt hiszik, hogy a mintaországok mentesek a sérülékenységtől és éppen ezt az ideális állapotot kell átültetni, mert hiszen Magyarország az, amely évszázados közjogi konfliktusai által sérülékeny. A közjogi konfliktus tehát felnagyul, a nyugati fejlődés konfliktusai összeszűkülnek, de ezen sem csodálkozhatunk. Ahogy az 1989–90-es átmenet idején „elbúcsúztunk” a történelemtől (mert annak jelenléte a jelen problémáinak megoldását veszélyeztette); úgy „búcsúzott el” a nyugati országok belső viszonyainak mélyebb elemzésétől a mindenkori hazai elit egy része is. A reformkor nagy Nyugat-láza erre a legjobb példa, amikor egy nemzedék hirtelen ébredt rá arra, hogy elődei évszázadokig elmulasztották a Nyugat követését, és ezért e nyugati vívmányok bevezetésétől várta az évszázados elmaradottság felszámolását.

Összegzés

A tanulmány végén mindössze két következtetést szeretnék levonni. Az első: a politikai fejlődés fogalma egyszerre univerzális és specifikus. Ez azt jelenti, hogy a foga-

TANULMÁNYOK

lom által nem csak országok fejlődésének közös jellemzőit tudjuk vizsgálni, de az egyes országok eltérő fejlődését is. Van értelme tehát (és erre csattanós példa az APD) egyes országok specifikus fejlődési útját vizsgálni. Már csak azért is, mert sokszor az univerzális minták megismétlődését várva nem fordítunk kellő figyelmet az egyes országok saját előtörténetéből következő folyamataira.

Második megjegyzésem éppen ez: az előfeltételek sokkal nagyobb súllyal esnek latba, mint azt eddig gondoltuk, illetve mint azt az 1980-as évek második felétől uralkodóvá váló tranzitológiai paradigma feltételezte. Ez a paradigma volt ugyanis az, amely bizonyos értelemben el akarta szakítani a múltat a jellel összekötő szálat, s az volt a központi állítása, hogy a demokrácia bevezetése nem előfeltétel-függő, azaz bárhol és bármikor lehetséges. És az adott helyzetben ebben talán igaza is volt, hiszen sok ország úgy váltott rendszert az 1980-as évek végén, hogy valóban csekély demokratikus előléttel rendelkezett. De az átmenetek már csak ilyenek; szinte soha nem készek a feltételek, s szinte mindig ugrást jelentenek egy addig ismeretlen világba.

Am a már létező demokráciák fejlődéstörténete során derül ki, hogy ami nem volt fontos az átmenet idején, az egyre fontosabb lesz későn. Ha tehát egy országnak gazdagok a demokratikus hagyományai, nagy valószínűséggel más fejlődési utat jár be, mint az az ország, ahol ezek az előfeltételek korlátozottak. Tanulmányomban nem véletlenül foglalkoztam hosszasan az amerikai politikai fejlődéssel, amely jól példázza, mennyire más az a közeg a magyarhoz képest, és mennyire haszontalan vállalkozás lenne, ha mi mesterségesen megpróbálnánk egy „amerikai” magyar politikai fejlődést előállítani.

Arra viszont nagyon is alkalmas az amerikai példa, hogy az irányzat felfedezéseit alkalmazzuk Magyarországra, és ha nem is kizárólagosan, de bátran nézzünk szembe itthon is „a politikai fejlődés egy országban” izgalmas kérdésével. Már csak azért is, mert az 1990 és 2022 között történeteket semmi szín alatt nem értjük meg egy minden országra egyaránt alkalmazható „tranzitológiai sablon” alapján. A magyar politikai fejlődés tele van olyan elemekkel, amelyek különös elmélyedést igényelnek. Mindezzel nem azt állítom, hogy Magyarország „kivételes” ország. Azt azonban igen, hogy „kivételesen” érzékenyen kell vizsgálnunk országunk politikai fejlődését, ami (bármily csábító is) nem intézhető el annyival, hogy zsákutcák hosszú láncolata.

Irodalom

- Acemoglu, D. – Robinson, J. A. (2013): *Miért buknak el nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete.* HVG Könyvek, Budapest
- Babits M. (1939): *A magyar jellemről.* In: Szekfű Gy. (szerk.): *Mi a magyar? Magyar Szemle Társaság.* Budapest

TANULMÁNYOK

- Ballagi G. (1888): A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Franklin-társulat, Budapest
- Bibó I. (1986): Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Válogatott tanulmányok, 1945–1949. II. kötet. Magvető Kiadó, Budapest, 569–620.
- Chou, M. (2011): When Democracies Fail. *Political Studies Review*, 9(3): 344–356.
- Csizmadia E. – Lakatos J. – Novák Z. – Rajnai G. (2022): Orbán Viktor tuskáni beszéde elé. HVG online, július 22. https://hvg.hu/360/20220722_Meltanyosság_Intezet-elemzes_Orban_Viktor_tusnadi_beszede_ele (Utolsó letöltés: 2022. 10. 10.)
- Csizmadia E. (2015): Politikai fejlődés és pártfejlődés: egy történeti alapú irodalmi áttekintés. *Politikatudományi Szemle*, 24(4): 129–151.
- Csizmadia E. (2016): A tranzitológiának vége, felejtjük el? Az átmenet tervezett intézményeitől a tervezetlen hibridizációig. *Politikatudományi Szemle*, 25(2): 135–153.
- Csizmadia E. (2017): A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, és ha igen, hogyan? Gondolat Kiadó, Budapest
- Csizmadia E. (2018): Miért lett Magyarország olyan, amilyen? *Ellensúly*, 1.
- Csizmadia E. (2019a): Mit kezdünk Európával? A hazai politikai elit mintakövetési és mintafarmálási stratégiája. *Metszetek* 4: 110–133.
- Csizmadia E. (2019b): Ellenzékiség, aktorok és a demokrácia nyitott kimenetele. Az 1990 utáni Magyarország példája. *Politikatudományi Szemle*, 28(4): 89–116.
- Eckhart F. (1941): A szent-korona eszme története. Magyar Tudományos Akadémia kiadványa
- Goldstone, J. A. – Ulfelder, J. (2004): How to Construct Stable Democracies? *The Washington Quarterly*, 27(1): 9–20.
- Higley, J. – Burton, M. (2006): *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Rowman and Littlefield Publishers. Lanham – Boulder – New York – Toronto – Oxford
- Jóó T. (1940): *Magyar nacionalizmus*. Athenaeum, Budapest
- Keller, M. (2007): *America's Three Regimes: A New Political History*. Oxford University Press, New York
- Kersh, R. (2005): Polity Forum: Introduction to Roundtable on Periodization and American Politics. *Polity*, 37(4): 511–512.
- Kirk, R. (2020): *Amerika brit kultúrája. Pars Pro Toto*. MMA Kiadó Nonprofit Kft.
- Kolnai A. (1997): Erkölc és politikai megosztottság. *Századvég, Új folyam*, 2(5): 127–148.
- Lim, E. (2014): Political Thought, Political Development, and America's Two Foundings. *American Political Thought*, 3(1): 146–156.

TANULMÁNYOK

- Mann, M. (1971): The Social Cohesion of Liberal Democracy. *American Sociological Review*, June, 423–439.
- Moore, B. (1966): *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston, Beacon Press
- Nackenoff, C. (2014): The Private Roots of American Political Development: The Immigrants' Protective League's „Friendly Sympathetic Touch”, 1908–1924. *Studies in American Political Development*, 28(2): 129–160.
- Narizny, K. (2011): Anglo-American Primacy and the Global Spread of Democracy. *An International Genealogy*. *World Politics*, 64(2): 341–373.
- Orren, K. – Skowronek, S. (2004): *The Search for American Political Development*. Cambridge University Press, New York
- Polsky, A. J. (2005): No Tool is Perfect. Periodization in the Study of American Political Development. *Polity*, 37(4): 523–530.
- Prohászka L. (1936): *A vándor és a bujdosó*. Minerva, Budapest
- Rodrik, D. (2016): Is Liberal Democracy Feasible in Developing Countries? *Studies in Comparative Development*, 51(1): 50–59.
- Schlesinger, A. M. Jr. (1949): *Paths to the Present*. MacMillan, New York
- Schlesinger, A. M. Jr. (1986): *The Cycles of American History*. Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, Boston
- Szente Z. (2011): *Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után 1867–1918*. Atlantisz Kiadó, Budapest
- Szűcs J. (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető Kiadó, Budapest
- Tilly, C. (1975): *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton University Press, Princeton
- Tumin, J. (1982): The Theory of Democratic Development. *Theory and Society*, 11(2): 143–164.
- Wollin, S. S. (2010): *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*. Princeton University Press, Princeton
- Wood, G. (2008): Az amerikai alkotmányosság eredete. *Aetas*, 23(2): 179–186.
- Zon, Hans von (1994): The Lack of Cohesion as the Crucial Problem for Post-Socialist Societies. *Al. And Society*. 8(2): 151–163.

TANULMÁNYOK

Társadalmi sérülékenység és társas támogatás katasztrófa sújtotta magyarországi településeken¹

MOLNÁR ANDRÁS²

ABSZTRAKT

*Kétségtküüli, hogy a természeti katasztrófák egyenlőtlenül sújtják a szegény és a gazdag embe-
reket, s ez a küönbözö országok gazdasági teljesítményétöl függetlenül mindenhol megfigyelhe-
tö. A fizikai veszélyekre és válaszáadásra koncentráló megközelítés mindezt nehezen tudja figye-
lembe venni, miközben az egyes katasztrófaeseményekkel kapcsolatos párbeszédben a társadal-
mi, politikai vagy kulturális okokról gyakorlatilag szó sem esik. Könnyen belátható, hogy az
alacsonyabb jövedelmü, vagy valamilyen oknál fogva marginalizált emberek és közösségek érin-
tettsége súlyosabb. Hazánk településállományának jelentös hányada társadalmi-gazdasági
szempontból depriváltnak, marginalizáltnak tekinthetö, ami szükségessé teszi, hogy a kataszt-
rófákkal kapcsolatban szociális és gazdasági kérdéseket tegyünk fel, és azokat a térbeliség szem-
szögéböl vizsgáljuk.*

*Jelen tanulmány öt katasztrófát átélt hazai település esettanulmányát mutatja be a társadal-
mi sérülékenység szemszögéböl. Kutatásom során az érintett beavatkozókka készített interjúk
mellett kísérletet tettem az Interperszonális Támogatást Értékelö Lista (Interpersonal Support
Evaluation List – ISEL, magyar rövidítése: ITÉL) felhasználására a közösségi reziliencia vizsgálá-
ta céljából. Az ITÉL teszt alkalmas arra, hogy felmérjük, az egyének hogyan értékelik helyüket
saját közösségükben, illetve azt, hogy milyen mértékben támaszkodhatnak környezetükre. A 103
fő részvételén alapuló kutatás a társas támogatás szintjében és struktúrájában felfedezhető elté-
réseket tárt fel, amely a támogatás megnyilvánulási formájában is kézzel fogható.*

*KULCSSZAVAK: katasztrófák, közösségi reziliencia, társadalmi sérülékenység, ISEL, társas támo-
gatás*

ABSTRACT

Social vulnerability and interpersonal support in disaster experienced Hungarian settlements

*Natural disasters unequally affect poor and wealthy populations, which can be observed
everywhere regardless of the economic performance of the respective country. Paradigms*

¹ Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3-I-PTE-909 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécsi Tudományegyetem; Demokrácia Intézet, Közép-Európai Egyetem, e-mail: andras_molnar@outlook.hu, molnar.andras@ktk.pte.hu

TANULMÁNYOK

focusing on physical hazards and response can not be considered, while social, political and cultural causes are rarely mentioned in the discussions around particular disaster events. Marginalized households and communities, and populations with less income are more affected by disasters. A significant proportion of Hungary's settlements are deprived or otherwise marginalized, which makes it necessary to raise social and economic questions related to disasters, and investigate them from a spatial aspect.

This study is based on case studies of five disaster-affected settlements and encompasses a social vulnerability approach. The research is based on interviews with key informants involved in response to the respective disasters and broadened with an experiment to use the Interpersonal Support Evaluation List as an instrument to investigate community resilience. The ISEL is capable of observing the individuals' self-perception of themselves in their communities and how they can rely on others in their environment. The survey, with the participation of 103 people, discovered discrepancies in the level and structure of interpersonal support, which is tangible based on the interviews.

KEYWORDS: *disasters, community resilience, social vulnerability, ISEL, interpersonal support*

Bevezetés

Magyarország földrajzi adottságaiból kifolyólag hatványozottan érzékeny a hidrometeorológiai eseményekből eredő veszélyforrásokra, a nemzeti katasztrófakockázat-értékelés eredményei szerint az azonosított 12 kockázati terület közül a legsúlyosabb következményekkel a szélsőséges időjárás és a vizek kártételei járhatnak, amelyek magas prioritású kockázatnak tekinthetők (Teknős 2020). Az éghajlatváltozás következtében várhatóan növekszik a nagycsapadékos jelenségek aránya, a szélsőséges időjárási események növekvő kockázatot hordoznak magukban (Lakatos et al. 2012, OMSZ- ELTE-MET 2006). Habár széleskörű tudományos konszenzus szerint a katasztrófákkal szembeni sérülékenység társadalmi okokban gyökeredzik, a különböző dimenziók figyelembevétele és mérése azonban nehézkes (Birkmann et al. 2014). Magyarország lakosságának jelentős része érintett a szegénységgel, illetve az anyagi deprivációval (Gábos et al. 2016), miközben az ország településállományának jelentős részénél megfigyelhető a többrétegű depriváció (Koós 2015), amely a jövedelmi viszonyok, lakhatási feltételek mellett az alapvető szolgáltatásokhoz való hozzáférésben (például egészségügyi szolgáltatások) is megmutatkozik (Egri – Uzzoli 2020). A fentiek alapján tehát kijelenthető, hogy magyarországi kontextusban is indokolt foglalkozni a társadalmi sérülékenység kérdésével a katasztrófavédelmet érintő szakmai és tudományos párbeszéd során.

Az elmúlt évtized hazai katasztrófa-eseményei sok esetben példát biztosítottak a társadalmi sérülékenység jelenségének illusztrálására. Jelen tanulmány célja öt település négy katasztrófaeseményén keresztül igazolni a társadalmi sérülékenység koncepciójának hazai relevanciáját, valamint hozzájárulni a közösségi reziliencia vizsgálatának fejlődéséhez.

TANULMÁNYOK

A társadalmi sérülékenység koncepciója

A szegénység, a humán és anyagi erőforrások korlátossága az egyik legfontosabb szempont fejlődő országok katasztrófákkal szembeni kitettségének vizsgálatakor (Balica et al. 2015). Ezen körülmények, a szegénység és a marginalizáció jelen vannak a fejlett országok alulmaradó térségeiben és a magas gazdasági teljesítménnyel rendelkező nagyvárosaiban is. A társadalom perifériájára szorult háztartások több különböző kihívással szembesülnek: az oktatásban való részvétel nehézségével, munkaerőpiaci lehetőségek szűkösségével, a kedvezőtlen lakhatási körülményekkel és a szolgáltatásokhoz való hozzáférés korlátaival, amelyek hatással vannak sérülékenységükre (Tedim et al. 2014). Ennek ellenére a katasztrófák kockázatainak csökkentésével foglalkozó tervek gyakran figyelmen kívül hagyják a társadalmi szempontokat, holott a társadalmilag kedvezőtlen helyzetű lakosság valószínűleg nem rendelkezik a vélt vagy valós kockázatok felismeréséhez és elkerüléséhez szükséges információkkal és anyagi lehetőségekkel (Masterson et al. 2014).

A katasztrófaesemények sajnálatos módon gyakran igazolják, hogy a legsúlyosabb következmények a marginalizált közösségekben alakulnak ki, a veszteségek gyökere pedig jellemzően a szegénység és a társadalmi kirekesztettség (Bolin – Kurtz 2018). A katasztrófával sújtott, perifériára szorult közösségek pedig gyakran egy lefelé tartó szegénységi spirálban ragadva a biztonság minimálisan elvárható szintjét sem tudják biztosítani maguknak (Ryan 2015). A katasztrófavédelemmel kapcsolatos domináns paradigma végső célja a fizikai veszélyek elhárítása, az emberélet és az anyagi biztonság megóvása, amelyet technológiai és hatósági eszköztárral érvényesítenek az érintett szervezetek. Ezzel szemben a jelen tanulmány alapját képző, feltörekvőben lévő megközelítés a fizikai környezet és erőforrások helyzete mellett fokozott mértékben veszi figyelembe a társadalmi és gazdasági tényezőket is (Molnár 2020). A társadalmi sérülékenység paradigmája tudományterületeken átívelő eszköztárral vizsgálja a katasztrófákat abból a célból, hogy hozzájáruljon a sérülékenység csökkentéséhez, a közösségek rezilienciájának fejlesztéséhez (Fordham et al. 2013). Egyes, társadalmi sérülékenységen alapuló modellek szerint a szegénység, a sérülékenység és a reziliencia szoros kapcsolatban állnak egymással, amely az alkalmazkodási kapacitáson keresztül nyilvánul meg. Ennek egyik legfontosabb forrása az anyagi helyzet, hiszen az alacsony jövedelmű háztartások a különböző szolgáltatásokat képtelenek megfizetni (Akter – Mallick 2013). Ugyanígy kritikus jelentősége van az információnak is, amelyhez a perifériára szorult és szegénységben élő háztartások csak korlátozott mértékben férnek hozzá, és nem rendelkeznek azokkal a javakkal és erőforrásokkal, amelyek a kockázatok felismeréséhez és a veszély megelőzéséhez szükségesek (Masterson et al. 2014).

A társadalmi sérülékenység társadalmi-gazdasági gyökere mellett a társas kapcsolatok szerepe is jelentős. A társas támogatás és a közös erőforrások empirikus megfigyelések alapján ugyanis fontos szerepet játszanak a katasztrófák pszicholó-

TANULMÁNYOK

giai hatásainak csillapításában (Bakic – Ajdukovic 2019, 2021, Houston – Franken 2015, Masson et al. 2019), míg a közösség egymással megosztott instrumentális erőforrásai a reziliencia építőköveinek tekinthetők (Kendra et al. 2018), amelyre a következőkben figyelmet fordítunk. Az erőforrások közösségen belüli megosztása kézenfekvő alkalmazkodást jelent a szegénységgel szemben, de ennek érvényesülése többek között történelmi, társadalmi tényezőktől is függ (Messing 2006).

Anyag és módszer

Jelen tanulmány a társadalmi sérülékenységek megközelítését alkalmazza öt hazai mintaterületen bekövetkezett katasztrófaesemény vizsgálatán. A vizsgálat célja megismerni, milyen szerepe van az egyének társas támogatási hátterének a katasztrófákkal szembeni sérülékenységekben, illetve az ellenállóképesség kialakításában. A vizsgálat alapjául öt mintaterület négy katasztrófaeseménye szolgált: Siófok és Megyaszó 2017-es viharkárai, Nyergesújfalu 2013-as, valamint Felsőzsolca és Szendrő 2010-es árvizei.

Mivel a vizsgált jelenség többdimenziós, kontextusfüggő és nehezen számszerűsíthető tulajdonságokkal rendelkezik, a kutatáshoz az összehasonlító esettanulmány keretei kerültek kiválasztásra (Gerring 2007, Kaarbo – Beasley 1999, Stake 2000). A vizsgálat során a rendelkezésre álló szakirodalmi, szakmai és sajtóanyagok megismerését követően a katasztrófaesemények felszámolásában érintett szereplőkkel végzett interjúk biztosítottak további kritikus információt. Az interjúkat személyesen és telefonon, illetve online szolgáltatások igénybevételevel folytattam le, a feltett kérdések a kialakult események és károk megismerése mellett a közösség önszervező képességére irányultak. A félig strukturált interjúk az eseményekre vonatkozó szakirodalmi- és médiainformációk megerősítését szolgálták, valamint a szakemberek által a közösség válaszára vonatkozó tapasztalatok megismerését célozták. A mintavétel során 8 közvetlenül érintett szakemberrel és közösségi vezetővel készült félig strukturált interjú. A beszélgetések az anonimitás biztosítása mellett kerültek megvalósításra, azokról írásos jegyzetek készültek, amelyek közvetlenül felhasználásra kerültek az esettanulmányok leírásában. A félig strukturált interjúk kérdéseit a tanulmány 1. sz. melléklete tartalmazza. Az interjúk eredményei az egyes esettanulmányokba integrálva kerülnek bemutatásra.

TANULMÁNYOK

1. táblázat. Interjúalanyok és hátterük

Interjúalany kódja	Háttere
01	Országos karitatív szervezet védekezési tevékenységeket vezető kollégája
02	Hivatásos katasztrófavédelmi szerv védekezésben érintett munkatársa
03	Önkéntes katasztrófavédelmi szervezet műveleti szintű vezetője
04	Országos karitatív szervezet terepkoordinátora
05	Országos karitatív szervezet megyei igazgatója
06	Nemzetiségi önkormányzati képviselő
07	Védekezésben részt vevő önkéntes tűzoltó
08	Karitatív szervezet területi vezetője

Forrás: saját szerkesztés

A kutatás második elemét az érintett lakosság körében végzett kérdőíves felmérés képezte. Az Interperszonális Támogatás Értékelő Lista (Interpersonal Support Evaluation List – ITÉL) egy 40 itemből álló pszichológiai kérdőív, amelyet széles körben alkalmaznak az egyének társas támogatási hátterének felmérésére (Cohen – Hoberman 1983, Ghesquiere et al. 2017). Az ITÉL kérdőívet számos társadalmi jelenség leírására használták fel korábbi kutatásokban és több adaptációja is létezik (Cohen – Hoberman Harry 1983, Delistamati et al. 2006, Feldman et al. 2002, Z. Kovács et al. 2015, Szoboszlai et al. 2015), munkám során kiindulási alapként azonban a 12 tételes, rövidített ITÉL kérdőívet választottam (Merz et al. 2014).

A kérdezés során az eredeti ITÉL-12 kérdőívet földrajzi elhelyezkedésre, demográfiaira, valamint az átélt katasztrófaeseményre vonatkozó kérdésekkel egészítettem ki, amelyek az eredeti, validált kérdéssort nem módosították. A kérdések létrehozásakor a kutatás célja, az események jobb megértése és a vizsgálatokhoz szükséges kiegészítő adatok felvétele képezték a szempontokat. A további kérdések beépítését a mintaterület azonosítása, valamint a katasztrófaeseménnyel és annak következményeivel kapcsolatos egyéni következmények, a közösségen belülről és kívülről kapott segítség jellegének, és az eseménnyel kapcsolatos szubjektív élmények megismerését célozták. A válaszok elemezhetőségét biztosító, és a multidiszciplináris megközelítésnek megfelelő, a válaszadó társadalmi helyzetére vonatkozó kérdések is felvételre kerültek. A kiegészítő kérdéseket jelen tanulmány 2. számú melléklete ismerteti, a felvett adatokat nyílt tudományos adattárban közöltem (Molnár 2021).

TANULMÁNYOK

A mintavételezést vegyesen, Nyergesújfalun, Megyaszón és Siófokon személyes szóbeli kérdezéssel, valamint az érintett települések lakói által használt közösségi média csoportokban terjesztve 2021 nyarán végeztem el a nagyobb elérés érdekében, és a járványügyi intézkedések, a távolságtartás biztosítása érdekében. A kérdőívet 103 válaszadó töltötte ki, közülük 67 fő online küldte be válaszát. A vizsgálatban a válaszadók ellentételezés nélkül, önként és anonim módon vettek részt, és tájékoztatást kaptak a válaszokkal kapcsolatos adatvédelmi, felhasználási szempontokról. A hiányos válaszok szűrését követően a végső minta elemeinek száma 93 lett. Az adatok feldolgozását MS Office programcsomaggal, elemzését az IBM SPSS Statistics 27 programmal végeztem el. Az online mintavételezéshez a limesurvey platformját vettem igénybe.

Esettanulmányok

A soronkövetkező alfejezetek célja a vizsgált területeken bekövetkezett katasztrófaeseményekkel kapcsolatos legfontosabb információk összefoglalása. Ennek megfelelően narratív jelleggel bemutatásra kerülnek az események körülményei, a fontosabb térbeli és földrajzi tényezők, a veszélyeztető események és fizikai, gazdasági, társadalmi következményeik. Az események bemutatásához a korabeli híradások mellett szakirodalmi és szakmai jelentések kerültek felhasználásra. Az így összegyűjtött információkat a félstrukturált interjúkon megismert szakértői tapasztalatokkal, véleményekkel egészítettem ki. Az interjúk a korábban ismertetett módon megerősítették a híradások, jelentések tartalmát, valamint további információkkal szolgáltak. Az alfejezetek ennek megfelelően a katasztrófaeseményekkel kapcsolatos releváns *tényeket* és tapasztalati megállapításokat összegzik, ezzel támogatva az érintett közösségek *által átélt események átfogó és tényszerű* megismerését, az eseményekkel kapcsolatos körülmények rögzítését.

2010-ES SAJÓ- ÉS BÓDVA-VÖLGYI ÁRVIZEK

A 2010-es év tavasza különösen csapadékosnak bizonyult hazánkban, amely különleges hidrológiai helyzetet teremtett Észak-Magyarországon. A télített talaj és az őszszecsúszó árhullámok következtében soha nem látott mértékű áradások alakultak ki a Sajó- és a Bódva völgyében (ÉMVIZIG 2020, Kiss – Bekő 2015, Teknős 2012). Az érintett időszak különleges időjárás helyzetét jól mutatja, hogy a hazai meteorológiai észlelések kezdete óta a 2010-es év volt a legcsapadékosabb, az országos rekordnak számító 1 555 mm-es évi csapadékösszeget pedig a térségben lévő Jávorkúton rögzítették (P. Kovács – Lénárt 2012). A kialakult ár- és belvízi helyzetet mai napig hazánk történetének egyik legnagyobb katasztrófájaként tartják számon (Kiss – Bekő 2015), amely számos tanulságot hordoz a hasonló helyzetek kezelését

TANULMÁNYOK

illetően is (Szabó – Tóth 2010). A katasztrófa helyzet mértékét szemlélteti, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megye 208 településén folytak védekezési munkálatok, amelyben 21 156 fő vett részt. Az elárasztott településeken 4 222 főnek kellett elhagynia otthonát, a kitelepítések és befogadások megszervezése komoly feladatot jelentett, mivel számos települést nagy kiterjedésben érintettek az elöntések. A BM Országos Katasztrófavédelmi Főigazgatóság az árvíz levonulását követően kárfelmérő munkacsoportokat hozott létre, akik 105 település több mint 5 680 lakóépületét vették szemügyre. A lakossági kárenyhítésről a 1148/2010 (VII. 8.) Korm. határozatban rendelkeztek, az állami támogatás maximális mértéke 9 millió forint volt. Az önkormányzatok bevonásával zajló kárenyhítés során országosan 271 háztartás kapott segítséget, az érintettek 81 esetben új ingatlan építését, míg 190 esetben használt ingatlan vásárlását választották. Az 1 milliárd 780 millió 585 ezer Ft értékű központi kárenyhítésben kizárólag összedőlt, vagy helyreállíthatatlan mértékben sérült ingatlanok tulajdonosai részesülhettek. Azon családok, amelyek lakóházaiban helyreállítható mértékű károk keletkeztek, a karitatív szervezetektől kaphattak segítséget, akik több milliárd forint nagyságrendben biztosítottak támogatást (BM OKF é. n., Kiss 2014). Az eseményekkel kapcsolatban kutatásom során két mintaterületet, Felsőzsolcát és Szendrőt vizsgáltam.

A katasztrófaesemény elhárításában résztvevő interjúalanyok egybehangzóan elmondták, hogy a válaszadás során jelentős mértékű volt az állami részvétel, az ország minden tájáról érkeztek polgári védelmi, vízügyi és karitatív egységek, valamint szervezetlen önkéntesek. Általánosságban nagy volt az összefogás, a lakosság egy emberként dolgozott, a feladatokat koordináltan végezték, egyeztetett feladatkiosztás alapján. A szakemberek csak egy-egy kirívó esetben tapasztalták azt, hogy „a kerítést támasztva nézték, ahogy mások dolgoznak” (interjúalany 01, 05). A helyreállítási fázisban az állami és karitatív részvétel óriási volt. A helyi lakosokon érezhető, hogy mai napig él a 2010-es árvíz emléke, időről időre szóba kerül a velük folyó karitatív munka során (05).

Felsőzsolca

A Sajó-völgyében kialakult árvíz legérintettebb települése Felsőzsolca volt, ahol a település 2 242 lakóházból álló ingatlanállományának több mint 80%-a, hozzávetőleg 1 800 lakóingatlan rongálódott meg (Kiss 2014, Kiss – Bekő 2015). Az áradás kritikus napjain a város belterületének 25 hektárján állt a víz. A helyzet katasztrófa-mentes volt, a fertőzésveszély és egy csőtörés miatt korlátozni kellett az ivóvíz-fogyasztást, s szükségessé vált palackozott és zacskózott víz osztása is. A településen az ár- és belvíz következtében 173 lakóingatlan dőlt össze vagy került helyreállíthatatlan állapotba. Az oktatást idő előtt be kellett rekeszteni, az óvodák és az iskolák bezártak, a bizonyítványok osztását és a tanévzáró ünnepségeket bizonytalan ideig elhalasztották. A vízellátás mellett az elektromos áramellátás is akadozott (Központi

TANULMÁNYOK

Statisztikai Hivatal 2011). Kiss és Bekő (2015) tanulmányában az árvíz hosszú távú gazdasági hatásait azonosította. Vizsgálataik során kimutatták, hogy a leginkább érintett település, Felsőzsolca gazdasági fejlettsége az árvizet követően visszaesett, amely megmutatkozik a működő gazdasági szervezetek számának, valamint a vendégéjszakák mennyiségének és a kereskedelmi boltok számának csökkenésében is (Kiss – Bekő 2015).

Szendrő

A Bódva partján fekvő Szendrő is hasonló helyzetbe került az áradás következtében. Az összecsúszó árhullámoknak köszönhetően 2010. június 5-én a korábbi, 1974-es rekord vízálláshoz képest 39 cm-rel magasabb tetőzést mértek a vízügyi szakemberek (Farkas – Komjáthy 2013).

Az 4 119 fős várost a Bódva-patakon levonuló áradások közvetlenül fenyegették. A település védelmét körtöltés szerű víztartó depóniák látták el, amelyek magassága és műszaki kialakítása nem volt megfelelő, ennek következtében főleg a település északi része volt veszélyeztetett. A megfeszített védekezési munkálatok ellenére az áradás átlépte a magasított töltéseket, a víz pedig az egykori „malom ágak” nyomvonalán a település távolabbi részeibe is betört. A közvetlen elöntés mellett gondot okoztak a buzgárok, valamint a szivárgó és helyben lehulló, megrekedt csapadékvíz is (Farkas – Komjáthy 2013).

A település komoly károkat szenvedett el, az infrastruktúrák sérültek, a közművek mellett más mérnöki műtárgyak is károsodtak, köztük beszakadt egy fontos híd is, amely tovább nehezítette az árvízi védekezést és mentést. A településen 17 ingatlan dőlt össze vagy került helyreállíthatatlan állapotba (Központi Statisztikai Hivatal 2011). Az árvíz emellett komoly gazdasági nehézségeket okozott a települési önkormányzatnak is, amely a fedezet nélkül keletkező, 62,3 millió forintnyi árvízzel kapcsolatos rendkívüli kiadását a Vis Maior igénylés elhúzódó elbírálása miatt még egy évvel az eseményt követően sem tudta kiegyenlíteni (Állami Számvevőszék 2012).

A 2013-AS DUNAI ÁRVÍZ

Nyergesújfalu

A Duna nyugat-európai vízgyűjtőjén 2010. május végén különösen csapadékos időjárás alakult ki, amelynek köszönhetően a valaha feljegyzett legnagyobb árhullám indult el hazánk legnagyobb elsőszámú vízfolyásán (Homokiné Ujvári 2013). A rekordméretű áradás rendkívüli védekezési feladatot jelentett gyakorlatilag a Duna teljes hazai szakaszán. Az árvíz összesen 206 ezer embert veszélyeztetett, közülük 1 570 főt kellett kitelepíteni (BM OKF 2013).

A Duna jobb partján található Nyergesújfalu közel 7 400 fős népessége az elmúlt évtizedekben visszatérő és fokozódó árvízi kockázattal szembesült. A 2013-as törté-

TANULMÁNYOK

nelmi árvíz a település új területeit is elérte, és másodlagos hatások következtében soha nem látott mértékben zavarta meg a város működését. A város jelentős részén átfolyó Bajóti-patak a Duna magas vízállásakor visszaduzzad, földtani és műszaki akadályokból adódóan azonban nem lehet megoldani a település érintett területeinek árvízvédelmét. A kockázatot generációk óta ismerték, azonban a 2013-as történelmi árvíz rekordméretű vízszintje miatt olyan házak és telkek kerültek előtérre, amelyek eddig nem voltak veszélyeztetettek. Egy korábbi kutatás az árvíz következtében a lakosság jövőbe vetett bizalmának csökkenését, valamint általános szorongást azonosított (Molnár 2018). A lakosság az interjúalanyok és a személyes kérdés tapasztalatai alapján összetartó, jó a kapcsolat az önkormányzat és a lakóközösségek között. Az érintett területen élők mai napig jó kapcsolatot ápolnak egymással és a segítő szervezetekkel, a településen élénk a közösségi élet. Az árhullám levonulását követően a helyreállításban karitatív szervezetek vállaltak fontos szerepet, szoros együttműködésben a helyi önkormányzat képviselőivel (01).

2017-ES VIHARKÁROK

Siófok

Rendkívüli széllel és csapadékkal járó vihar csapott le Somogy megyére 2017. július 10-én, hétfőn. A hirtelen átforduló időjárás számos lakost meglepetésként ért, az orkán erejű szél fákat és villanyoszlopokat csavart ki, jelentős mértékű károkat okozva ezzel az ingatlanokban. A tűzoltókat több mint kétszáz káresethez riasztották, a legtöbb kár Siófokon keletkezett, ahol súlyos személyi sérülést is okozott a vihar, amikor egy kicsavart fa egy kempingben sátorozó társaságra zuhant. A károk felszámolására mozgósították a környék, valamint a szomszédos megyék hivatásos és önkéntes tűzoltóit is (24.hu 2017, Hír TV 2017, Kaposvarmost.hu 2017). A rendkívüli időjárási esemény számos lakó- és üdülőingatlant, valamint közterületet érintett. Az önkéntes és hivatásos szereplők azonnal a helyszínre érkeztek, az önkéntesek több héten át jelen voltak és az azonnali kárelhárítás mellett a javítási munkálataokban is részt vettek. A lakosok szerszámokkal, gépekkel és személyes jelenléttel segítették egymást, a fizikai károk felszámolásában jelentős szerepe volt annak, hogy az ingatlanok nagy számban rendelkeztek biztosítással (02, 07).

Megyaszó

A 2017. június 21. délutáni vihar messziről látható módon változtatta meg Megyaszó térségének tájképét. A Szabad Föld riportja szerint a látvány megdöbbentő volt.: „Méternyi magas csupasz (napraforgó) száruk, egyiken sincs se levél, se virág, csak a csontvázszerű vékony szárerdő. A gabona jó része a földön, a fél méter magas tarló láttán pedig azt hihetné az ember, itt már betakarították a termést. De ahogy közelebbről szemügyre vesszük, az a tarló nem búza vagy árpa, hanem repce, aminek

TANULMÁNYOK

minden magját kiverte valami... Az a „valami” egy förtelmesen nagy vihar volt.” (Balogh 2017)

A Megyaszó térségébe érkező vihar károkozó szelet és jelentős mennyiségű jég-esőt hozott, amely a fentebb plasztikus módon részletezett mezőgazdasági károk mellett igen komoly katasztrófahelyzetet idézett elő a település belterületén is. A község 767 lakóingatlana közül 537 tetőszerkezete sérült, a károk helyreállítására pedig csak kevesen voltak képesek saját erejükből (Balogh 2017). A településen 183 házban keletkeztek súlyos károk, 25 ingatlan vált lakhatatlanná, 96 főnek, köztük 53 gyermeknek kellett elhagynia otthonát, ők rokonaiknál kerültek elhelyezésre. A térségben kialakuló áramszünet 3500 fogyasztót érintett (IFRC 2018).

A szegénységgel küzdő Borsod-Abaúj-Zemplén megyei település lakói ugyan gyors segítséget kaptak a tetők fóliával történő fedésében, azonban ez csak ideiglenes megoldást jelentett (Balogh 2017). A tetők helyreállítására a lakosság nagy része képtelen volt biztosítás és anyagi források híján, a karitatív szervezetek és az állam segítségnyújtása pedig időigényes volt (RTL Híradó 2017). A kialakult helyzetben a nagyobb karitatív szervezetek mozgósították rendelkezésükre álló erőforrásaikat: a Katolikus Karitás az első napokban 1 tonna tartós élelmiszert szállított a térségbe, valamint elkülönített 10 millió forintot, amelyből 28 családi ház helyreállítását segítette (Katolikus Karitás 2017, Miskolci Egyházmegye 2017). A Magyar Máltai Szeretetszolgálat 16 raklap bontott cserepet adományozott a településnek (RTL Híradó 2017), az Ökumenikus Segélyszervezet pedig több millió forint értékben biztosított tetőfedő anyagokat a károsultaknak (Evangelikus.hu 2017). A Magyar Vöröskereszt a Vöröskereszt és Vörös Félhold Társaságok Nemzetközi Szövetségének katasztrófa-segélyalapjából igényelt támogatást, amelyből 233 higiéniai és 233 élelmiszer csomagot biztosított a károsultaknak, valamint 12 millió forint értékben vállalta 42 lakóingatlan teljes tetőfedését is (Borsodihir.hu 2017, IFRC 2018). A szervezet az érintett házakra egyedileg gyártatott tetőlemezeket, amelyek felhelyezése a lakosok feladata volt. Ezt többnyire egymást segítve, az önkormányzat támogatásával valósították meg, 42 ingatlan közül 41-re került fel a tető 2017 novemberéig (01, 04).

TANULMÁNYOK

1. ábra. Egy, a katasztrófaeseményt követően elhagyottá vált ház Megyaszón (*bal*);
kényszerűségből vegyes anyagokkal javított tetőzetű lakóház Megyaszón (*jobb*)
Forrás: Saját felvétel

A település egyházi vonatkozású ingatlanjainak (templomok, parókia, plébánia, lakásotthonok) kárenyhítését az 1800/2017. (XI. 8.) Korm. határozatban foglaltak szerint a központi költségvetésből 21 554 000 forinttal támogatták. A lakosságot érintő kormányzati segítség 2017 decemberében érkezett meg, a 1968/2017. (XII. 19.) Korm. határozat értelmében 279 683 592 Ft összegű támogatást kaptak a település lakói biztosítással vagy egyéb forrásból meg nem térülő helyreállítási költségeikhez.

A társas támogatás szerepe és a katasztrófák hatásai

Az alábbi alfejezetben a mintaterületeken felvett kérdőíves vizsgálat eredményei kerülnek ismertetésre. A kutatásban résztvevők a katasztrófák hosszú távú következményeiről mintaterülettől függetlenül hasonló gondolatokat osztottak meg válaszaikban. Megváltozó településkép, károsodott, sérült, üresen álló ingatlanok, távozó fiatalok. Jellemző azonban, hogy Siófokon nem az épített környezetet, hanem inkább a vegetációban keletkezett károkat említik a válaszadók, 21 válaszból 10 említi, hogy idős fák dőltek ki.

A társas támogatási háttér vizsgálatára az ITÉL kérdőív 12 tételből álló, rövidített változatát választottam. A kérdéseket a 2. számú táblázatban mutatom be Merz és szerzőtársai (2014) alapján, jelölve kutatásom mintájának számtani átlagát és szórását. Megjegyzendő, hogy a hivatkozott irodalomban alkalmazott adatok, amelyek célja a módszer validálása volt, jelen kutatáshoz hasonló leíró adatokkal rendelkeznek. Az ITÉL vizsgálati értékelése során a számtani átlag (mean, M) és a tapasztalati szórás (standard deviation, SD) értékelése történik.

TANULMÁNYOK

2. táblázat. Az ITÉL-12 kérdései magyar nyelven, valamint a kutatási minta számtani átlagértékei (M) és tapasztalati szórása (SD)

elem	kérdés	M	SD
ITÉL 1 ^b	Ha szeretnék elmenni egy egynapos kirándulásra (erdőbe, hegyekbe, vízpartra), nehezen találnék olyat, aki eljönne velem.	2,16	0,88
ITÉL 2 ^a	Úgy érzem, nincs olyan ember, akivel megoszthatnám a legbelsőbb félelmeimet és aggályaimat.	2,17	0,93
ITÉL 3 ^c	Ha beteg lennék, könnyen találnék valakit, aki segít a hétköznapi teendőkben.	2,11	0,97
ITÉL 4 ^a	Van olyan, akihez tanácsért fordulhatok a családi problémáimat illetően.	2,06	0,97
ITÉL 5 ^b	Ha egyik délután elhatározom, hogy este el szeretnék menni sétálni, könnyen találnék olyat, aki eljönne velem.	2,07	0,92
ITÉL 6 ^a	Ha segítségre van szükségem egy személyes probléma megoldásában, van olyan, akihez tanácsért fordulhatok.	2,08	0,85
ITÉL 7 ^b	Ritkán hívnak el ismerősök közös programokra.	1,54	1,01
ITÉL 8 ^c	Ha több hétre el kellene utaznom, nehezen találnék olyat, aki vigyázna a lakásomra/házamra (pl. növények locsolása, háziállatok, posta, stb.).	1,78	0,90
ITÉL 9 ^b	Ha szeretnék együtt ebédelni valakivel, könnyen találok rá társaságot.	2,16	0,88
ITÉL 10 ^c	Ha elakadnék/ott ragadnék 10 kilométerre otthonról, lenne olyan, akit felhívhatok, hogy eljöjjön értem.	1,93	0,94
ITÉL 11 ^a	Ha kialakulna egy családi krízis, nehezen találnék olyan ismerőst, akihez jó tanácsért fordulhatnék.	2,01	0,87
ITÉL 12 ^c	Ha valamiért el kellene költöznöm, nehezen találnék olyat, aki segítene a pakolásban.	2,04	0,94

^a önbecsülés alskála, ^b szabadidő közös eltöltése alskála, ^c instrumentális támogatás. N=93

Forrás: Merz et al. 2014 és saját adatok alapján

TANULMÁNYOK

Az alskálák értékeinek kiszámításakor a negatív, illetve tagadó kijelentések válszait fordítottan szükséges kódolni. Bár a kérdés során 1-4 skála került alkalmazásra, az ITÉL értékeinek számításakor 0-3 közötti értékeket alkalmazunk (Merz et al. 2014). Az így kapott eredmények alapján a mintaterületek között eltérés mutatható ki a társas támogatás szintjére vonatkozóan, amely összesített értékében Nyergesújfalu a legmagasabb. A válaszadók az önbecsülés és az instrumentális támogatás alskálákat tekintve itt számoltak be a legnagyobb támogatásról, azonban a szabadidő közös eltöltése alskálát tekintve a síófoki válaszadók ápolnak szorosabb kapcsolatokat társaikkal. Amellett, hogy Siófok jelentős turisztikai központ, amely számos lehetőséget kínál a szabadidő eltöltésére, az értéket vélhetően befolyásolhatja a válaszadók fiatalabb életkora is. Az időződés ugyanis együtt jár a társas kapcsolatok visszaszorulásával a nyugdíjazás, a munkahelyi kapcsolatok megszűnése miatt (R. Fedor et al. 2021), amely befolyásolhatja eredményeinket.

3. táblázat. A mintaterületek összegzett értékei ITÉL alskálánként (alskálák értékei a Mertz et al. [2014] által ismertetett módszertan alapján értékelve), a kapott ITÉL összegszám, a válaszadók átlagos életkora és elemszáma

	Önbecsülés alskála	Szabadidő alskála	Instrumentális támogatás a.s.	ITÉL	Átlagos életkor	Elemszám
Nyergesújfalu	9,18	8,41	8,91	26,5	60,57	21
Siófok	8,81	8,62	8,33	25,76	45,53	19
Megyaszó	7,1	6,75	6,5	20,35	26,90	20
Felsőzsolca	7,75	7,7	7,25	22,7	50,12	17
Szendrő	7,8	7,3	7,3	22,4	47,25	16

Forrás: saját szerkesztés

A mintaterületek közötti összehasonlítás alapja az ITÉL alskálák számított értékei, valamint az összegzett ITÉL érték, amelyeket Mertz és szerzőtársai (2014) módszertana alapján állapítottam meg. A magasabb alskála annak magasabb fokú jelenlétére, erősebb megvalósulására utal, míg az ITÉL összegző értéke összességében szorosabb interperszonális kapcsolatok jelenlétét mutatja.

Felsőzsolca és Szendrő földrajzi közelsége, és a kockázatok, valamint a megtapasztalt következmények hasonlósága magyarázhatja a két település közeli értékeit. Az ITÉL mindhárom alskáláján jelentősen alacsonyabb átlagos értékeket tapasztalhatunk a megyaszói válaszok esetében. Korábbi kutatások kimutatták, hogy a szegénységgel fokozottan sújtott közösségekben a szolidaritási hálók is megtépződnek (Durst 2002), a borsodi falvakban pedig nagyobb a kapcsolati vákuumban élők aránya az ország más területeihez képest (Messing 2006).

A kérdőív tartalmazott a katasztrófaeseménnyel és az akkor megtapasztalt, valamint egy esetleges jövőbeni helyzettel összefüggő kérdéseket is. A korábbi kataszt-

TANULMÁNYOK

rófa során tapasztalt társas támogatással kapcsolatban jellemzően instrumentális, fizikai segítséget jeleztek a válaszadók, mentális, lelki támogatást csak néhány esetben (6 alkalommal a 91-ből) említettek. A pszichés következmények feldolgozásában a válaszadók jellemzően a család és a barátok segítségét kérték, de kis számú válaszadó (7 fő) az egyház szerepét is kiemelte. A kutatásban résztvevők által nyújtott információk alapján a segítség formája az ideiglenes befogadástól (befogadóhelyen, vagy rokonnál, barátnál, falubélinél történő elszállásolás), a közös védekezésen át a helyreállításban nyújtott kétkézi segítségig sokféle módon valósult meg. Egy nyergesújfalui válaszadó így fogalmazott a közösségen belülről kapott segítséggel kapcsolatos kérdésre: „Amikor reménytelennek tűnt minden, akkor jött mindig valaki valamivel, amire épp szükségünk volt. A fiam osztálytársai pakolták fel az értékeket a padlásra, jöttek idegenek homokzsákot tölteni, kaptunk enni-inni, segített mindenki.” (44. számú válaszadó, Nyergesújfalú) Az értékek pakolása, mentése, valamint a homokzsákolás, szivattyúzás jellemző segítségi forma volt mindhárom árvizes mintaterületen. Ezzel szemben a viharkárral sújtott Siófok és Megyaszó lakói jellemzően szerszámaikat osztották meg közösségükkel. A létrák, kalapácsok, fűrészek fontos erőforrást jelentettek a vihart követően, amelyet a szomszédok, barátok egymásnak átadtak. A szerszámok megosztását és a fizikai segítséget a válaszadók mellett az interjúalanyok is kiemelték. Míg Siófokon több válaszadó említette a biztosítókat, mint külső szereplőket, addig Megyaszón a tetőn végzett munkálatokat jellemzően a közösség tagjainak segítségével, adományként kapott tetőfedő anyagokkal végezték el. Mindezek összhangban vannak az interjúalanyok által elmondottakkal.

4. táblázat. Katasztrófákkal kapcsolatos társas támogatás értékei a négy mintaterületen.
(Az egyes kérdésekre adott válaszok értékeinek számtani átlaga)

	Nyergesújfalú	Siófok	Megyaszó	Felsőzsolca	Szendrő
Van olyan, akihez tanácsért fordulhatok a természeti veszélyeket illetően.	1,76	1,42	0,95	1,47	1,35
Úgy érzem, nincs olyan ember, akivel megoszthatnám a katasztrófából eredő félelmeimet és aggályaimat.*	2,29	2,32	1,75	2,12	2,29
Ha ismét veszélybe kerülnék, könnyen találnék valakit, aki segít nekem.	2,76	2,37	2,05	2,53	1,65
Ha értékeimet, ingóságaimat kellene mentenem, nehezen találnék olyat, aki segítene a pakolásban.*	2,19	2,21	1,75	1,88	2,12

0–3 közötti skála; *fordított pontozás

Forrás: saját szerkesztés

TANULMÁNYOK

Egyes ITÉL tételeket módosítva kifejezetten a katasztrófákkal kapcsolatos társas támogatásra vonatkozó kérdések is megfogalmazásra kerültek a mintavétel során. Látható, hogy mind az öt mintaterület válaszadói alacsony értéket adtak a veszélyekkel kapcsolatban irányt mutató szereplőt illetően. A mentális egészség megőrzése és a pszichés hatások megelőzése szempontjából fontos, hogy az érintetteknek legyen kivel megbeszélniük félelmeiket, aggályait. Bár mind az interjúalanyok, mind a kérdőíves kérdezős tapasztalatai alapján mindegyik területen gyakori téma az átélt katasztrófaesemény, a belső mentális támogatás tovább fejleszthető. Látható az is, hogy a válaszadók többnyire bíznak abban, hogy hasonló helyzetbe kerülve számíthatnak közösségük segítségére (lásd nyergesújfalui 2,76-os átlag érték a 0-3-as skálán), azonban itt is megfigyelhetünk területi különbségeket.

Megbeszélés

A katasztrófák kockázatainak csökkentése szempontjából különösen fontos szerepet töltenek be a felkészülési programok, azonban azok eredményességéhez kritikus szemléletre és a közösségek struktúrájának és szükségleteinek pontos ismeretére van szükség (Ronan et al. 2015). A humanitárius és karitatív szervezetek bár önállóan nem képesek megoldani a szegénység és marginalizáció problémáját, de fontos szerepet töltenek be a közösségek rezilienciájának fejlesztésében (Sáfár 2020). A fentebb ismertetett gyakorlatok és tapasztalatok segítenek megérteni, milyen módon támogatják egymást a katasztrófával érintett egyének, és hogyan formálják a katasztrófák a közösségeket. A felkészítési tevékenységeket a lakosság bizalmának kiépítése céljából érdemes összhangba hozni egyéb közösségi eseményekkel, tevékenységekkel, egyfajta integrációt megvalósítva. Az ITÉL szabadidő alskálájának eredményei alapján a közösségek fejlesztésének fontos elemét képezi a szabadidős tevékenységek, szabadidős közösségek létrehozása, megerősítése. A szabadidős közösségek (például sportegyesületek, nyugdíjasklubok stb.) könnyen megszólíthatóak a felkészülési ismeretekkel is. A katasztrófákkal kapcsolatos társas támogatásra vonatkozó kérdésekre adott válaszok is rámutatnak arra, hogy szükséges olyan kompetens és a közösség által elfogadott személyek bevonása, akik a katasztrófa-kockázatokkal kapcsolatos információkat át tudják adni az érintett lakosság számára. A szabadidős közösségek vezetői potenciálisan ilyen szereplők. Mindezen megállapítások a kiegészítő kérdésként feltett, természeti veszélyekkel kapcsolatos információk hozzáférhetőségére vonatkozó kérdés eredményeinek fényében fontosak. A „van olyan, akihez tanácsért fordulhatok a természeti veszélyeket illetően” állításra adott válaszokra a kutatásban résztvevők mindegyik mintaterületen alacsony értéket adtak. Ezen eredmény kiemeli a lakossági felkészítés fejlesztésének fontosságát, amelyre az imént ismertetett, a szakemberek, szakmai szervezetek és a lakosság közötti kapcsolatot megerősítő intézkedések jelenthetnek megoldást.

TANULMÁNYOK

A nyergesújfalui válaszadók mind az ITÉL, mind a kiegészítő kérdéseket illetően a többi mintaterülethez képest magasabb interperszonális támogatásról adtak számot. Ahogy azt az esetek leírásakor bemutattam, a település érintett területein élők állandó védmű híján folyamatos veszélyben érzik magukat. Az érzékelt kockázatok és az átélt katasztrófaesemény összekovácsolta a közösséget, amelyet az önkormányzat munkatársai és a Magyar Vöröskereszt helyi szervezete aktívan segít. A közösségi ellenállóképességet fejlesztő programokat megelőzően azonban nem készült azok hatékonyságának mérését segítő alampintávétel, így az említett következtetés további alátámasztásra szorul. További reziliencia-fejlesztési és katasztrófakockázat-csökkentési programokkal kapcsolatban megfontolandó továbbá az ITÉL, mint kezdeti (baseline) és projekteredmény értékelési eszköz használata.

A közösségtől és külső szereplőktől kapott segítség között igen alacsony szinten szerepeltek a lelki szükségleteket érintő említések. A pszichoszociális, mentális egészséget érintő segítségnyújtás alacsony említési szintje kiemeli a katasztrófaeseményeket átélő közösségekben végzett pszichoszociális segítségnyújtási feladatok jövőbeni fejlesztésének fontosságát. Ugyan több karitatív szervezet rendelkezik ilyen jellegű programokkal és az egyházak szerepe is jelentős lehet (Sebestyén 2021, Kirovne Rác – Sáfár 2021), a hosszútávú pszichológiai hatások csökkentése érdekében a szakterület további fejlesztése indokolt.

Az állami és intézményi kárenyhítés korlátait és időbeliségét két vizsgált esettel kapcsolatban is megfigyelhettük: míg 2010-11-ben a Vis Maior kártérítés lassú folyósítása, az elhúzódó bürokrácia a szendrői önkormányzatot hozta nehéz helyzetbe, addig 2017-ben a megyeszóli nyári viharkárookra vonatkozó lakossági kárenyhítés folyósítása csúszott a téli időszakba. Ugyanitt a karitatív szervezetek segítése is elhúzódott, amelyet nem segített az sem, hogy a két történelmi árvízhez képest a viharkárok „csendes katasztrófák” (01), tehát a média ingerküszöbét pusztán az első napokban érik el, így jelentős mértékű lakossági és céges adományok nem érkeznek. Korábbi kutatás kimutatta, hogy az adományok beérkezése szempontjából kritikus fontosságúak a katasztrófaeseményekkel kapcsolatos médiamegjelenések, és összefüggés figyelhető meg a kapcsolódó hírek és a beérkező lakossági adományok száma és összege között (Molnár – Ipolyi 2020). Mindezzel együtt a két esettanulmány rámutat arra, a jövőben szükséges felgyorsítani az állami és civil kárenyhítési folyamatokat, hogy az érintettek alapvető szükségletei, így lakhatási körülményei az eseményt követően mihamarabb rendeződjenek.

Mindezt kiegészítve, a síófoki és megyeszóli esetek összevetése során az ingatlanbiztosítások jelentőségére irányulhat figyelmünk. Míg Síófokon több válaszadó említette a biztosítót, mint a helyreállítás során segítő felet, a megyeszóli ingatlanok többsége nem rendelkezik biztosítással. Az ingatlanbiztosítások hiányát az interjúalanyok is problémaként említették, az anyagi okok mellett a kockázatok érzékelése, a biztosítással kapcsolatos ismeretek hiánya és a biztosítókkal kapcsolatos bizalmatlanság (korábbi negatív tapasztalatok) is említésre kerültek. Az árvízzel érintett te-

TANULMÁNYOK

lepüléseken még súlyosabb a helyzet: a piaci biztosítók előntéssel fenyegetett területeken nem térítenek árvízhez kötődő károkat, miközben az erre létrehozott állami konstrukció, a Wesselényi Miklós Ár- és Belvízvédelmi Kártalanítási Alap (WMA) 2016. december 31-vel megszűnt. Az érintett háztartások így kizárólag takarékoskodással gondoskodhatnak magukról, és a magánadományozók és az állam jóindulatában bízhatnak. Az esettanulmányok rámutatnak arra, hogy a biztosítások elérhetlensége általános jelenség a legveszélyeztetettebb területeken – vagy azért, mert a vízfolyások árterületén található ingatlanok esetén a biztosítótársaságok előntésekkel összefüggő károkat nem térítik, vagy pedig azért, mert a többszintű deprivációval küzdő háztartások anyagilag nem engedhetik meg magunknak a biztosítási prémiumok megfizetését, illetőleg nem rendelkeznek megfelelő ismeretekkel az öngondoskodást illetően. Ezek ellensúlyozására megfelelő szakpolitikai lépések szükségesek, amelyek magukban foglalják az állami katasztrófa-biztosítási rendszerek hazai alkalmazhatóságának vizsgálatát. Az eseti jellegű kormányzati intézkedések nem tekinthetők rendszerszerű, szabályozott megoldásnak, amely bizonytalanságot, kiszámíthatatlanságot okoz, befolyásolva az események áldozatainak anyagi, egészségi és mentális jólétét.

Jelen kutatás rámutat arra, hogy a katasztrófák után kialakuló anyagi létbizonytalanságot bár ellensúlyozzák valamelyest a társas kapcsolatok és a helyi közösségek megosztott erőforrásai, azt nem szüntetik meg, sőt, a létbizonytalanság mind a kérdőíves vizsgálat, mind az interjúalanyok elmondásai alapján több területen a közösségek hétköznapijainak részévé vált a katasztrófaeseményeket követően. Ebben a bizonytalanságban fontos faktor a megbízható információkhoz való hozzáférés és a bizalom a segítő szervezetekben. A kérdésekre adott válaszok rámutatnak arra, hogy rendkívül alacsony azok száma, akik úgy érzik, van olyan, akihez tanácsért fordulhatnak a természeti veszélyeket illetően, amely a lakosságfelkészítési programok jelentőségére és a közösség bevonásával zajló felkészülési, ismeretterjesztési tevékenységek fontosságára hívja fel a figyelmet.

Összegzés

Az előző fejezetekben öt hazai katasztrófát átélt mintaterületen végzett kutatás eredményeit mutattam be. Az elvégzett munka célja felhívni a figyelmet a társas támogatás szerepére, és azonosítani annak lehetséges megnyilvánulási formáit. A kutatás során az esettanulmányokra jellemző megközelítésnek megfelelően szakirodalmi és sajtó források információit bővítettem kulcsszereplőkkel végzett interjúkkal, majd az Interperszonális Támogatás Értékelő Listát alkalmazva és kiegészítve végeztem kérdőíves felmérést a mintaterületek lakossága körében. A kutatás kivitelezését a koronavírus járványügyi helyzet több szinten befolyásolta, az eredetileg

TANULMÁNYOK

tervezett személyes kérdezés helyett a vegyes mintavételi módszer kézenfekvő megoldást jelentett az alanyok elérhetőségét nehezítő tényezők leküzdésére.

A vizsgálat eredményei szerint jelentős különbségek figyelhetők meg a társas támogatás szintje és megvalósulási körülményei között. Ezek a különbségek a katasztrófahelyzetekre értelmezett kérdések esetén is fennállnak, az eredmények pedig lehetőséget teremtenek szakmai javaslatok megfogalmazására. Bár a kutatás mintája igen limitált és nem reprezentatív, az eredmények egybevágóak az irodalmi megállapításokkal és a kulcsszereplők által elmondottakkal.

Az elvégzett vizsgálatok eredményei alapján javasolt további, célzott programokat indítani a lakosság önszorgóképességének fejlesztése céljából. Ezen tevékenységeket lehetőség szerint nem különállóan, hanem egyéb közösségi tevékenységekbe integráltan érdemes megvalósítani, amely segíti a szakmai szervezetek és a helyi lakosság, közösségek közötti kapcsolat kiépítését, megerősítését, a bizalom megszilárdítását. Az eredmények alapján ugyanis a válaszadók jelentős része nem tudja, kihez fordulhat tanácsért a természeti veszélyeket illetően. A szabadidő alskála eredményeiből arra lehet következtetni, hogy a helyi közösséget formáló események, tevékenységek hatással vannak a közösség belső hálójának kialakulására is. Ezért különösen fontos támogatni és fejleszteni a veszélyeztetett területek lakó- és szabadidős közösségeit. A veszélyekkel kapcsolatos bizalmi szereplő hiányát a lakóközösségek egy-egy köztisztelőben álló szereplőjének azonosításával, bevonásával célszerű csökkenteni. Egy meglévő helyi közösségi vezető kapocs lehet a hivatásos szervek és a lakosság között, valamint segítheti a veszélyeztetett területeken élő lakókat a felkészülésben, növelve ezzel biztonságérzetüket (lásd „Flood Warden” kezdeményezés az Egyesült Királyságban³). Ez megvalósítható a települési mentőcsoportok és az önkéntes tűzoltó egyesületek közösségi jelenlétének növelésével, illetve helyi sportegyesületek együttműködésével is.

A társas támogatási struktúrák leírása szempontjából kétségtelenül, hogy az ITÉL módszertana értékes eszközt jelent, amely alkalmas lehet közösségi reziliencia-fejlesztési projekteket megelőző alapértékelések és projekt-eredményértékelések elvégzésekor a közösség belső erőforrásainak felmérésére.

Jelen tanulmány az esettanulmányok korlátainak figyelembevételével járul hozzá a társadalmi sérülékenység körüli hazai párbeszédhez. Az ITÉL kérdőív módosításával, a kérdések katasztrófa-jellegű átalakításával további vizsgálatok végezhetőek a veszélyekkel kapcsolatos társas támogatási struktúrákat illetően. A kutatás a jövőben bővíthető nagyobb mintával és földrajzi lefedettséggel is.

³ <https://www.kentprepared.org.uk/flood-wardens>

TANULMÁNYOK

Irodalom

- 24.hu. (2017): Siófokon még mindig mentik, ami menthető. *24.Hu*. <https://24.hu/belfold/2017/07/11/siofokon-meg-mindig-mentik-ami-mentheto/> (Letöltve: 2021. 07. 23.)
- Akter, S. – Mallick, B. (2013): The poverty-vulnerability-resilience nexus: Evidence from Bangladesh. *Ecological Economics*, 96, 114–124. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2013.10.008>
- Állami Számvevőszék (2012): *Jelentés Szendrő Város Önkormányzata pénzügyi helyzetének ellenőrzéséről (43/4)*. Állami Számvevőszék, Budapest. <https://www.asz.hu/storage/files/files/%C3%96nkorm%C3%A1nyzati%20jelent%C3%A9sek/1261j000.pdf?download=true> (Letöltve: 2022. 11. 23.)
- Bakic, H. – Ajdukovic, D. (2019): Stability and change post-disaster: dynamic relations between individual, interpersonal and community resources and psychosocial functioning. *European Journal of Psychotraumatology*, 10(1): 1614821. <https://doi.org/10.1080/20008198.2019.1614821>
- Bakic, H. – Ajdukovic, D. (2021): Resilience after natural disasters: the process of harnessing resources in communities differentially exposed to a flood. *European Journal of Psychotraumatology*, 12(1): 1891733. <https://doi.org/10.1080/20008198.2021.1891733>
- Balica, S. F. – Dinh, Q. – Popescu, I. (2015): Vulnerability and Exposure in Developed and Developing Countries: Large-Scale Assessments. In: Paron, P. – Baldassare, G. D. (Eds.): *Hydro-Meteorological Hazards, Risks, and Disasters* (125–162). Elsevier, Amsterdam. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-394846-5.00005-9>
- Balogh G. (2017): Ítéletidő – Feltámadás jégverés után. *Szabad Föld*. <https://szabadfold.hu/orosz-vilag/iteletido-feltamadas-jegveres-utan-267223/> (Letöltve: 2022. 11. 23.)
- Birkmann, J. – Omar D. C. – Carreño, M. L. – Barbat, A. H. – Pelling, M. – Schneiderbauer, S. – Kienberger, S. – Keiler, M. – Alexander, D. E. – Zeil, P. – Welle, T. (2014): Theoretical and Conceptual Framework for the Assessment of Vulnerability to Natural Hazards and Climate Change in Europe. In: Birkmann, J. – Kienberger, S. – Alexander, D. E. Alexander (eds.): *Assessment of Vulnerability to Natural Hazards: A European Perspective*. Elsevier, Amsterdam, 1–19. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-410528-7.00001-1>
- BM OKF. (é. n.): *Árvíz 2010*. <https://www.katasztrofavedelem.hu/285/arviz-2010> (Letöltve: 2021. 08. 16.)
- BM OKF. (2013): *Az árvíz – számokban*. http://www.katasztrofavedelem.hu/print_page.php?pageid=szervezet_hirek&hirid=1966 (Letöltve: 2021. 07. 28.)

TANULMÁNYOK

- Bolin, B. – Kurtz, L. C. (2018): Race, Class, Ethnicity, and Disaster Vulnerability. In: Rodríguez, H. – Donner, W. – Trainor, J. E. (eds.): *Handbook of Disaster Research*. Springer International Publishing, Cham, 181–203. https://doi.org/10.1007/978-3-319-63254-4_10
- Borsodihir.hu (2017): Nagy a baj. 12 millió forint érkezik Megyaszóra. *Borsodi Hír*. <https://borsodihir.hu/helyben-jaro/2017/09/nagy-a-baj-12-millio-forint-erkezik-megyaszora>. (Letöltve: 2021. 07. 23.)
- Cohen, S. – Hoberman, H. M. (1983): Positive Events and Social Supports as Buffers of Life Change Stress. *Journal of Applied Social Psychology*, 13(2): 99–125. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.1983.tb02325.x>
- Delistamati, E. – Samakouri, M. A. – Davis, E. A. – Vorvolakos, T. – Xenitidis, K. – Livaditis, M. (2006): Interpersonal support evaluation list (ISEL) – College version: Validation and application in a greek sample. *International Journal of Social Psychiatry*, 52(6): 552–560. <https://doi.org/10.1177/0020764006074184>
- Durst J. (2002): „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul”: megélhetési stratégiák egy kisfalusi cigány közösségben. *Ésély*, 4: 99–121.
- Egri Z. – Uzzoli A. (2020): Az egészségyenlőtlenségek néhány összefüggése a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekkel Magyarországon. In: Berghauer S. – Dávid L. D. – Dnyisztrjanszkij M. – Fodor G. – Gergely L. – Gönczy S. – Izsák T. – Mocá A. – Molnár D. I. – Molnár J. – Nagy T. – Oláh N. – Papp G. – Sass E. – Scsuka H. – Tóth A. – Vince T. – Virván O. (szerk.): *Társadalomföldrajzi folyamatok Kelet-Közép-Európában: problémák, tendenciák, irányzatok*. „RIK-U” Kiadó, Budapest, 99–106.
- ÉMVIK (2020): Vizeink – 2020. különszám: megemlékezés a 2010. évi Északmagyarországi árvizekről! *Vizeink*. http://www.emvizig.hu/Vizeink/VIZEINK_K%C3%9CL%C3%96NSZ%C3%81M_2010.%20%C3%89VI%20V%C3%89DEKEZ%C3%89S.pdf letöltve: 2021. július 23.
- Evangelikus.hu (2017): VIHARKÁR: Megérkezett az Ökumenikus Segélyszervezet első szállítmánya Megyaszóra. *Evangelikus.Hu*. 2021. július 23.
- Farkas P. – Komjáthy L. (2013): Árvízvédekezés és káresemények a 2010. évi bódvai árvizeknél. *Hadmérnök*, VIII. (4): 84–103.
- Feldman, M. A. – Varghese, J. – Ramsay, J. – Rajska, D. (2002): Relationships between social support, stress and mother-child interactions in mothers with intellectual disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 15(4): 314–323. <https://doi.org/10.1046/j.1468-3148.2002.00132.x>
- Fordham, M. – Lovekamp, W. E. – Thomas, D. S. K. – Phillips, B. D. (2013): Understanding social vulnerability. In: Deborah, S. K. T. – Phillips, B. D. – Lovekamp, W. E. – Fothergill, A. (eds.): *Social vulnerability to disasters*. CRC Press, Boca Raton, 1–32.

TANULMÁNYOK

- Gábos A. – Tátrai A. – B. Kis A. – Szivós P. (2016): Anyagi depriváció Magyarországon, 2009–2015. In: Kolosi T. – Tóth I. G. (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. TÁRKI, Budapest, 130–150.
- Gerring, J. (2007): *Case study research: principles and practices*. Cambridge University Press, Cambridge
- Ghesquiere, A. – Schwartz, T. – Wang, Y. – Mauro, C. – Skritskaya, N. – Shear, M. K. (2017): Performance and psychometric properties of the Interpersonal Support Evaluation List (ISEL) in older adults with Complicated Grief. *Journal of Affective Disorders*, 218 (February 2016), 388–393. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2017.05.004>
- Hír TV (2017): „Egy pillanat volt, nem lehetett rá felkészülni”. *Hír TV*. https://hirtv.hu/ahirtvhirei_adattar/azt-sem-tudtam-hogy-a-konyvem-et-vagy-a-vacsoram-at-menekitem-1399162 (Letöltve: 2022. 12. 04.)
- Homokiné Ujváry K. (2013): Történelmi árvíz a Dunán – 2013. június. *Országos Meteorológiai Szolgálat*. https://met.hu/ismeret-tar/erdekesssegek_tanulmanyok/index.php?id=747&hir=Tortenelmi_arviz_a_Dunan_-_2013._junius (Letöltve: 2021. 07. 03.)
- Houston, J. B. – Franken, N. J. (2015): Disaster Interpersonal Communication and Posttraumatic Stress Following the 2011 Joplin, Missouri, Tornado. *Journal of Loss and Trauma*, 20(3): 195–206. <https://doi.org/10.1080/15325024.2013.848614>
- IFRC (2018): *Emergency Plan of Action Final Report - Hungary: Hailstorm*. <https://adore.ifrc.org/Download.aspx?FileId=182025> (Letöltve: 2022. 12. 18.)
- Kaarbo, J. – Beasley, R. K. (1999): A Practical Guide to the Comparative Case Study Method in Political Psychology. *International Society of Political Psychology*, 20(2): 369–391.
- Kaposvarmost.hu (2017): Tűzoltói összefogás a balatoni viharkárok felszámolásában. *Kaposvarmost.Hu*. <https://kaposvarmost.hu/hirek/kaposvari-hirek/2017/07/11/tuzoltoi-osszefogas-a-balatoni-viharkarok-felszamolasiaban.html> (Letöltve: 2021. 07. 11.)
- Katolikus Karitás (2017): *Beszámoló a Katolikus Karitás 2017. évi tevékenységéről*. https://www.karitasz.hu/uploads/content/326/fajlok/karitasz_eves_jelentes_2017.pdf (Letöltve: 2021. 07. 04.)
- Kendra, J. M. – Clay, L. A. – Gill, K. B. (2018): Resilience and Disasters. In: Rodríguez, H. – Donner, W. – Trainor, J. E. (eds.): *Handbook of Disaster Research*. Springer, Cham, 87–107. https://doi.org/10.1007/978-3-319-63254-4_5
- Kiss A. (2014): A 2010-es Sajó-völgyi árvizet követő kárenyhítés vizsgálata az ingatlanok példáján. *Agrártudományi Közlemények*, 60: 5–14.

TANULMÁNYOK

- Kiss A. – Bekő L. (2015): A Sajó-völgy gazdasági adottságainak vizsgálata a 2010-es árvíz vonatkozásában. *Acta Carolus Robertus*, 5(1): 53–61. <https://doi.org/10.22004/ag.econ.199864>
- Koós B. (2015): A szegénység és depriváció a magyar településállományban az ezredfordulót követően – avagy kísérlet a települési deprivációs index létrehozására. *Tér És Társadalom*, 29(1): 53–68. <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2681>
- Kovács P. – Lénárt L. (2012): A 2006-os és a 2010-es bükki karsztárvizet okozó csapadékok elemzése. In: Nyári D. (szerk.): *Kockázat – konfliktus – kihívás: a VI. Magyar Földrajzi Konferencia, a MERIEXWA nyitókonferencia és a Geográfus Doktoranduszok Országos Konferenciájának Tanulmánykötete*. Szegedi Tudományegyetem Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, 1098–1108.
- Kovács Z. – Rigó A. – Sebestyén Á. – Kökönyei G. – Szabó C. (2015): A súlyos betegség transzformatív ereje - Előnytalálás és poszttraumás növekedés emlődaganatos betegeknél. *Alkalmazott Pszichológia*, 2: 7–20. <https://doi.org/10.17627/ALK-PSZICH.2015.2.7>
- Központi Statisztikai Hivatal (2011): *A 2010. évi árvíz Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*. Központi Statisztikai Hivatal. <http://mek.oszk.hu/11100/11170/11170.pdf> (Letöltve: 2021. 07. 04.)
- Lakatos M. – Szépszó G. – Bihari Z. – Krüzselyi I. – Szabó P. – Bartholy J. – Pongrácz R. – Pieczka I. – Torma C. (2012): *Éghajlati szélsőségek változásai Magyarországon: közelmúlt és jövő*. https://www.met.hu/doc/IPCC_jelentes/HREX_jelentes-2012.pdf (Letöltve: 2021. 08. 03.)
- Masson, T. – Bamberg, S. – Stricker, M. – Heidenreich, A. (2019): „We can help ourselves”: does community resilience buffer against the negative impact of flooding on mental health? *Natural Hazards and Earth System Sciences*, 19(11): 2371–2384. <https://doi.org/10.5194/nhess-19-2371-2019>
- Masterson, J. H. – Peacock, W. G. – Van Zandt, S. S. – Grover, H. – Schwarz, L. F. – Cooper Jr., J. T. (2014): *Planning for Community Resilience: A Handbook for Reducing Vulnerability to Disaster*. Island Press, Washington D.C. <https://doi.org/10.5822/978-1-61091-586-1>
- Merz, E. L. – Roesch, S. C. – Malcarne, V. L. – Penedo, F. J. – Llabre, M. M. – Weitzman, O. B. – Navas-Nacher, E. L. – Perreira, K. M. – Gonzalez, F. – Ponguta, L. A. – Johnson, T. P. – Gallo, L. C. (2014): Validation of Interpersonal Support Evaluation List-12 (ISEL-12) scores among English- and Spanish-speaking Hispanics/Latinos from the HCHS/SOL Sociocultural Ancillary Study. *Psychological Assessment*, 26(2): 384–394. <https://doi.org/10.1037/a0035248>
- Messing V. (2006): Lyukakból szőtt háló: háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle*, 2: 37–54.

TANULMÁNYOK

- Miskolci Egyházmegye (2017): Karitász gyorssegély a viharkárok helyreállításához. *Miskolci Egyházmegye*. <https://www.migorkat.hu/hirek/karitasz-gyorssegely-a-viharkarok-helyreallitasahoz> (Letöltve: 2021. 07. 10.)
- Molnár A. (2018): Árvizek hosszú távú hatásainak vizsgálata magyarországi árvíz-veszélyeztetett közösségekben. *Közép-Európai Közlemények, XI.(2)*: 142–154. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4737311>
- Molnár A. (2020): Perspectives on the new challenges in disaster management – considering social vulnerability and building on resilience. In: Molnár A. (szerk.): *First conference on Effective Response: Conference Proceedings. Sopron, 15th November 2019*. Hungarian Red Cross, Budapest, 8–14. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3778099>
- Molnár A. – Ipolyi D. (2020): Altruizmus vizsgálata katasztrófák során. In: Dunás-Varga I. – Hankó Cs. (szerk.): *VI. Ifjú Pszichológiai és Neveléstudományi Kutatók Országos Konferenciája 2020. TANULMÁNYKÖTET / CONFERENCE BOOK2*. Doktórandszok Országos Szövetsége, Budapest, 61–71.
- Molnár A. (2021): Interpersonal Support (ISEL) in Hungarian communities experienced past disasters (Version v1) [Data set]. *Zenodo*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5500564>
- OMSZ – ELTE-MET (2006): *Klímaváltozási forgatókönyvek a Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégiához*. Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium, Budapest. <https://docplayer.hu/4245728-Klimapolitika-klimavaltozasi-forgatokonyvek-a-nemzeti-eghajlatvaltozasi-strategiahoz.html> (Letöltve: 2020. 12. 11.)
- R. Fedor A. – Ungvári S. – Markos V. (2021): Az idősek szociális kapcsolatai és szabadidő-eltöltése. *Metszetek, 10(1)*: 86–104. <https://doi.org/10.18392/metsz/2021/1/4>
- Ronan, K. R. – Alisic, E. – Towers, B. – Johnson, V. A. – Johnston, D. M. (2015): Disaster Preparedness for Children and Families: a Critical Review. *Current Psychiatry Reports, 17(7)*: 1–9. <https://doi.org/10.1007/s11920-015-0589-6>
- RTL Híradó (2017): *Nem haladnak a helyreállítással*. RTL Klub. <https://rtl.hu/rtl-klub/hirek/nem-haladnak-a-helyreallitassal> (Letöltve: 2021. 08. 14.)
- Ryan, A. (2015): Foreword. In: James, H. – Paton, D. (szerk.): *The Consequences of Disasters: Demographic, Planning, and Policy Implications*. Charles C Thomas Publisher LTD, Springfield IL, 17–20.
- Sáfár B. (2020): The role of humanitarian assistance in resilience development – an innovative research area. In: Molnár, A. (szerk.): *First conference on Effective Response: Conference Proceedings. Sopron, 15th November 2019*, Hungarian Red Cross, Budapest, 15–23. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3778118>

TANULMÁNYOK

- Stake, R. E. (2000): The case study method in social inquiry. In: Gomm, R. – Hammersley, M. – Foster, P. (szerk.): *Case Study Method*. Sage Publications Ltd, Thousand Oaks, 19–26.
- Szabó S. – Tóth R. (2010): A 2010. tavaszi Borsod megyei árvízi védekezés logisztikai támogatásának hiányosságai, okai, javaslatok azok jövőbeni kiküszöbökésére. *Műszaki Katonai Közlöny*, 20(1–4): 21–37.
- Szoboszlai K. – Hüse L. – Fábíán G. (2015): Kulcspontok a külföldön dolgozó prostituáltak kapcsolataiban: Kutatás és módszertani fejlesztés az utcai szociális munkában. *Párbeszéd: Szociálismunka-Folyóirat*, 2(1), 2015.
- Tedim, F. – Garcin, M. – Vinchon, C. – Carvalho, S. – Desramaut, N. – Rohmer, J. (2014): Comprehensive Vulnerability Assessment of Forest Fires and Coastal Erosion: Evidences from Case-Study Analysis in Portugal. In: Birkmann, J. – Kienberger, S. – Alexander, D. E. (eds.): *Assessment of Vulnerability to Natural Hazards: A European Perspective*, Elsevier, Amsterdam, 149–178.
- Teknős L. (2012): A 2010-es évi esőzések vizsgálata katasztrófavédelmi szempontból. *Műszaki Katonai Közlöny*, 1, 208–222.
- Teknős L. (2020): A lakosság védelmének időszerű kérdései, az önkéntesség jelentősége a katasztrófák elleni védekezésben. *Hadtudomány*, 30: 55–79. <https://doi.org/10.17047/Hadtud.2020.30.E.55>

TANULMÁNYOK

1. melléklet

Kérdések félig strukturált interjúkhoz

Célcsoport: védekezés kulcsszereplői, helyi katasztrófavédelmi vezetők, önkormányzati tisztségviselők, karitatív szereplők

1. Kérjük, foglalja össze a katasztrófa eseményeit! Mi történt, milyen következményei voltak az eseménynek?
2. Hogyan látja, milyen szerepe volt a lakosság önszervező képességének a válaszadás során?
3. Milyen módon valósult meg a lakosság önszervezése? Hogyan, miben segítettek egymást a helyi lakosok?
4. Hogyan valósult meg a kívülről érkező segítség? Kik, mikor és hogyan segítettek?
5. Hogy látja, milyen hosszú távú következményei vannak a katasztrófának?
6. Ismeretei szerint milyen lépések történtek az elmúlt időszakban annak érdekében, hogy egy esetleges jövőbeli hasonló esemény kisebb következményekkel járjon? Hogyan látja ebben a lakosság szerepét?
7. Mit gondol, mire lenne szükség, hogy megelőzzük hasonló helyzetek kialakulását a jövőben?

TANULMÁNYOK

2. melléklet

Kérdéssor lakossági kérdőívhez

Célcsoport: elemi csapást átélt lakosság a mintaterületeken

1. Lakóhelye: [] Nyergesújfaló [] Siófok [] Megyaszó [] Felsőzsolca
[] Szendrő
2. Milyen természeti csapást élt át? [] árvíz [] viharkár
3. Milyen hosszú távú, vagy maradandó fizikai következményét látja az átélt természeti csapásnak?

A következőkben olyan kijelentéseket talál, amelyek segítenek megérteni a környezetben lévő közösségi támogatást. Kérjük, 1-től 4-ig jelölje, mennyire ért egyet a kijelentéssel (1: egyáltalán nem ért egyet; 2: inkább nem ért egyet; 3: inkább egyetért; 4: teljes mértékben egyetért)

4. Ha szeretnék elmenni egy egynapos kirándulásra (erdőbe, hegyekbe, vízpartra), nehezen találnék olyat, aki eljönne velem.
5. Úgy érzem, nincs olyan ember, akivel megoszthatnám a legbelsőbb féltéseimet és aggályaimat.
6. Ha beteg lennék, könnyen találnék valakit, aki segít a hétköznapi teendőimben.
7. Van olyan, akihez tanácsért fordulhatok a családi problémáimmal illetően.
8. Ha egyik délután elhatározom, hogy este moziba szeretnék menni, könnyen találnék olyat, aki eljönne velem.
9. Ha segítségre van szükségem egy személyes probléma megoldásában, van olyan, akihez tanácsért fordulhatok.
10. Ritkán hívnak el ismerősök közös programokra.
11. Ha több hétre el kellene utaznom, nehezen találnék olyat, aki vigyázna a lakásomra/házamra (pl. növények locsolása, háziállatok, posta, stb.).
12. Ha szeretnék együtt ebédelni valakivel, könnyen találom rá társaságot.
13. Ha elakadnék 10 kilométerre otthonról, lenne olyan, akit felhívhatok, hogy eljőjön értem.
14. Ha kialakulna egy családi krízis, nehezen találnék olyan ismerőst, akihez jó tanácsért fordulhatnék.
15. Ha valamiért új házba vagy lakásba kellene költöznöm, nehezen találnék olyat, aki segítene a pakolásban.
16. Úgy érzem, nincs olyan ember, akivel megoszthatnám a katasztrófából eredő féltéseimet és aggályaimat.
17. Ha ismét veszélybe kerülnék, könnyen találnék valakit, aki segít nekem.
18. Van olyan, akihez tanácsért fordulhatok a természeti veszélyekkel illetően.
19. Ha értékeimet, ingóságaimat kellene mentenem, nehezen találnék olyat, aki segítene a pakolásban.

TANULMÁNYOK

Kérjük, most idézze fel a katasztrófa időszakát.

20. Kik segítettek Önnek a fizikai, anyagi következmények, károk felszámolásában?
(többet is megjelölhet)
 családtagok barátok szomszédok az önkormányzat
 tűzoltóság, katasztrófavédelem karitatív szervezetek önkéntesek
 egyéb:
21. Kik segítettek Önnek a katasztrófa lelki következményeinek feldolgozásában?
(többet is megjelölhet)
 családtagok barátok szomszédok az önkormányzat
 tűzoltóság, katasztrófavédelem karitatív szervezetek önkéntesek
 egyéb:
22. Mi volt a legfontosabb segítség, amelyet a helyi közösségtől kapott?
23. Mi volt a legfontosabb segítség, amelyet külső szereplőktől kapott?
24. Van olyan, az elemi csapás következtében kialakult szükséglet, amely azóta is megoldatlan maradt? Ha igen, kérjük, részletezze!

Végül szeretnénk feltenni néhány kérdést személyes helyzetére vonatkozóan.

25. Kérjük, jelölje, melyik jellemző a leginkább Önre!
 egyedül élek élettársammal, házastársammal élek
 élettársammal, házastársammal, gyermekeimmel élek
 gyermekeit egyedül nevelő szülő vagyok
 szüleimmel és/vagy nagyszüleimmel élek
 többgenerációs háztartásban élek lakótárrsal, baráttal lakom együtt
26. Mi jellemzi leginkább az ingatlant, amelyben él?
 lakás tömbházban ikerház kertes ház tanya üdülő, pihenőház
27. Az ön által használt lakóingatlan:
 saját tulajdon családi közös tulajdon önkormányzati tulajdon
 bérlemény egyéb:
28. Ismeretei szerint rendelkezik ön által használt ingatlan biztosítással?
Igen / Nem
29. Ha van ingatlanbiztosítása, megközelítőleg milyen havi költséget jelent Önnek?
Ha nincs, mennyit áldozna rá?
30. Az ön életkora:
31. Neme:
32. Legmagasabb iskolai végzettsége:
 alapfokú végzettséggel nem rendelkezik alapfokú végzettség (8 általános)
 középfokú végzettség, érettségi nélkül (szakmai oklevél) középfokú végzettség érettséggel felsőfokú végzettség (főiskola, egyetem)
33. Hogy ítéli meg háztartása anyagi biztonságát saját közösségén belül?
 átlagnál nehezebb helyzetű átlagos
 átlagnál nagyobb anyagi biztonságban lévő

TANULMÁNYOK

A sikeresség hatása a baráti körre és a családi kapcsolatokra

KŐMŰVES ZSOLT¹, SZABÓ SZILVIA²,
SZABÓ-SZENTGRÓTI GÁBOR³, HOLLÓSY-VADÁSZ GÁBOR⁴

ABSZTRAKT

A tanulmány a vezetői szerepeknek, sikerességnek a családi, baráti kapcsolatokra kifejtett hatását vizsgálja a nők és férfiak között. A témakör szakirodalma jellemzően a siker és a kudarc elemzésre fókuszál, azonban a családi és baráti kapcsolatok vezetői sikerességre gyakorolt hatása kevésbé publikált terület. A kérdőíves adatfelvétel ($n=437$) a nők és férfiak körében – külön-külön kérdőívvel – hólabda módszerrel történt. A kérdőívvel felvett adatokat ANOVA teszttel és Khí-négyzet próbával kerültek elemzésre. Kutatási eredmények alapján a női és a férfi vezetők különböznek a saját sikeres vezetői szerepeik hatásainak megítélésében. A férfi vezetők a személyes képességeket, egyedi ötleteket, jó hírnevet és a házastársi támaszt meghatározónak vélik a sikeres vezetés szempontjából, viszont a női válaszadók e tényezőket nem tekintették hangsúlyosnak. A férfiak több, mint a fele (51,8%) egyet értett azzal az állítással, hogy vezetői sikereinek a hatására a régi barátai helyett újak lettek. Ez a hölgyek esetében csak 4%. A női vezetők majdnem fele (47,1%) úgy véli, hogy megmaradnak a régi barátaik. A nők kevesebb mint a fele (45,1%) érzi a vezetői szerepnek az előnyös, vagy negatív hatását a családi és a rokoni kapcsolatok vonatkozásában.

KULCSSZAVAK: vezetői szerepek, vezetői kompetenciák, vezetői attitűdök, sikeresség, társas támasz

ABSTRACT

The effect of successfulness on family and friendly relationships

The study examines the impact of leadership roles and success on family and friendship relationships between men and women. The literature on this topic typically focuses on the analysis of success and failure, but the impact of family and friendships on leadership success is a less published area. The questionnaire data collection ($n = 437$) was conducted among women and men using a snowball method, with separate questionnaires. The questionnaire data were analysed using ANOVA test and Chi-square test. Research findings suggest that female and male

¹ Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem Agrármenedzsment és Vezetéstudományi Tanszék,
e-mail: komuves.zsolt.sandor@uni-mate.hu

² Budapesti Metropolitan Egyetem, e-mail: szszabo@metropolitan.hu

³ Széchenyi István Egyetem Vezetéstudományi és Marketing Tanszék, egyetemi docens és Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, e-mail: szabo-szentgroti.gabor@sze.hu

⁴ Budapesti Metropolitan Egyetem, e-mail: hvadaszg@gmail.com

TANULMÁNYOK

leaders differ in their perceptions of the impact of their own successful leadership roles. Male leaders perceived personal skills, unique ideas, reputation and spousal support as determinants of successful leadership, whereas female respondents did not perceive these factors as being important. More than half of men (51.8%) agreed with the statement that their leadership successes have led them to make new friends instead of old ones. This compares with only 4% of women. Almost half of female leaders (47.1%) believe that they have kept their old friends. Less than half (45.1%) of women feel that leadership has had a positive or negative impact on family and relationships.

KEYWORDS: *leadership roles, leadership competences, leadership attitudes, success, peer support*

Bevezetés

A társas szocializáció során a nőket és férfiakat eltérő hatások érik (Davis – Greenstein 2009, Izraeli 1983). A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök ugyanis kihatnak az egyén életének számos területére: a háztartási és a gyermekekkel kapcsolatos munkák megosztására, a munkával való elégedettségre, a gyermekvállalási tervekre és megvalósulásukra, a párkapcsolatok stabilitására és a konfliktusokra (Murinkó 2013, Takács 2020). A különbségek befolyásolják a nemek képviselőit a vezetői tevékenységben, sikerességben is (Konczosné – Keller 2011). A vezetői szerepekkel kapcsolatos modellek sokszínűek (például Mintzberg 1989, Kotter 1996, Bennis – Nanus 1985, Pató 2006) a témához kapcsolódó kutatások megközelítése pedig változatos képet mutat (például Bass 1985). Az egyes elméletek közül a nem specifikus megközelítés hangsúlyozza, hogy alapvetően a személyes jellemzők, attitűdök meghatározzák a vezetői pozícióba kerülés lehetőségét, a vezetői szerepek hatékony gyakorlásának lehetőségeit, a sikeresség alapelveit (Kürtösi 2009). A biológiai, evolúciós, illetve szocializációs elméletek a férfiak és a nők közötti diszpozicionális különbségekre helyezik a hangsúlyt és azokat stabilnak és állandónak tételezik (Carli – Eagly 2007). Tanulmányunk célja a női és a férfi vezetői szerepek és sikeresség hatásának elemzése a baráti körre és a családi kapcsolatokra. E kutatás hiánypótló szerepet kíván betölteni, hiszen jelenleg rendkívül szűk azoknak a szakirodalmi forrásoknak a száma, amelyek a vezetői szerepeknek, sikerességnek a családi, baráti kapcsolatokra kifejtett hatását vizsgálják a nők és férfiak között.

A vezetői sikeresség különböző megközelítései

A gyorsan, dinamikus és komplex módon változó körülmények a hétköznapok jellemzőivé váltak, amelyekre már egyre nehezebb felkészülni. Az új hatásokhoz történő alkalmazkodás folyamatos készenlétet igényel, és már szinte alaptézis napjainkban, hogy a változás a munka világában bármikor bekövetkezhet (Répáczki – Juhász 2015). A siker és a sikeresség kutatása az elmúlt években több diszciplína közép-

TANULMÁNYOK

pontjába került. Nemcsak a pszichológia, hanem a szervezettudományok, az antropológia és a politológia is érdeklődik a vezetéstudomány körébe tartozó jelenségek iránt. Számos szakirodalmi fejtegetés jelent meg a fenti kérdésről, de egyelőre úgy tűnik nem egységesek az álláspontok. A sikeres vezetők megítélését az irodalmak három megközelítésben vizsgálják, mutatják be. A magatartáseméleti, a kontingencia-elméleti, valamint a tulajdonságelméleti megközelítések (Pierog – Bácsné – Dajnoki 2017, Zeidan – Berke 2021). A magatartáseméleti megközelítés arra keresi a választ, hogy a vezető ember- vagy feladatközpontú-e. Különböző magatartásformákat határoznak meg, leírják a magatartások fő komponenseit (Lewin – Lipitt – White, Tannenbaum – Schmidt, Blake – Mouton modellje). Az elmélettel kapcsolatosan megfogalmazható kritika, hogy nem tudnak összefüggést kimutatni a magatartás és a teljesítmények között, azonban az elégedettséggel igen. A kontingencia-elméleti megközelítés (Hersey – Blanchard modellje, Vroom – Yetton-féle döntési fa) választ tud adni arra a kérdésre, hogy miért igen, vagy miért nem sikeresek a vezetők egyes szituációkban. A tulajdonságelméleti megközelítés (Stogodil, Fiedler) vizsgálati középpontjában az a kérdés áll, hogy egy jó vezetőnek milyen tulajdonságokkal kell bírnia. A modell szerint jó vezetőnek születni kell és a személyes adottságok, képességek azok, amelyek meghatározzák, hogy kiből lesz hatékony vezető.

Siker kutatások napjainkban és azok eredményei

A kutatások egyik fókuszja, a siker és a kudarc magyarázatainak egyéni szerveződési mintázatait, valamint az ebben fellelhető kulturális különbségeket vizsgálja (McClure et al. 2011). E kutatások szerint a sikeres vezetők képesek különbséget tenni a siker és a kudarc között. Ezek az úgynevezett attribúciós kutatások. A vizsgálatok egy másik fókuszja azt kutatja, hogy az emberek mit is gondolnak erről a fogalomról, azt mivel azonosítják (Váriné – Solymosi 1999). Egy újabb fontos kutatási terület a sikeres vezetőkkel kapcsolatos sztereotípiák feltárására irányul (Szabó 2012). Végül egy további lényeges vizsgálati fókusz, annak kutatása, hogy az emberek mit gondolnak a sikeressé válást elősegítő feltételekről, illetve tulajdonságokról (DeVitis – Rich 1996).

A fentebb leírtak arra engednek következtetni, hogy a vezetői sikerességnek ugyan többféle megközelítése is van, de mindenképp létezik egyrészt a „hard” oldal, vagyis a hatékonyság, eredményesség oldaláról való megközelítés (Getz – Carlsen 2000, Howard 2006, Walker – Brown 2004, Kázmér-Mayer – Czibora 2019, Thomas – Varga 2020, Bass – Avolio 1994, Kurucz – Kovács – Pete 2020, Owens – Heckman 2016). Másrészt pedig a „soft” oldal, vagyis a vezetői magatartási oldalról való elemzés. Témánk szempontjából a „soft” oldal vizsgálata és szerepe kerül a vizsgálat középpontjába. Jobbágy Mária, Bodor Pál és Csanádi Péter (2012) a „Sikeres vezető – sikeres szervezet, ma és holnap” című kutatásukban – ahol 150 vezetőt vizsgáltak a

TANULMÁNYOK

sikeresség szempontjából – arra a megállapításra jutottak, hogy a sikeres vezetőknek határozottnak, szervezete iránt elkötelezettnek és döntéseiben következetesnek kell lennie. A sikeres vezetőtől megértést, empátiát várnak el a munkatársak, amely a változások okozta konfliktusok megjelenésével és ezek humánus kezelésének igényével függ össze. Hasonló álláspontot képvisel Hajnal (2016) is, aki szerint egy modern, sikerorientált gondolkodású vezető empatikus, kollégái megértésére és fejlesztésére törekszik. Loew (2014) a leírtakkal egyetértve rámutat arra is, hogy minden sikeres vezetőknek erős kritikai gondolkodást kell megvalósítani annak érdekében, hogy pozitív irányba mozdítsák el a szervezetet. Martin (2007) a vezetői sikergondolkodás összetevőit vizsgálva a kognitív képességek szerepére hívta fel a figyelmet. Megállapítja, hogy a sikeres vezetők közös tulajdonsága az integratív gondolkodásra való képesség, illetve törekvés. A hagyományos gondolkodók az egyszerűség kedvéért keresik az utat, és gyakran kikényszerítik a vonzó kompromisszumokat. Ezzel szemben az integratív gondolkodók innovatív megoldások kidolgozását keresik és sürgetik. Waterson (2017) kiemeli, hogy az integratív gondolkodás négy kulcsfontosságú attribútumtól függ: ezek a logikai gondolkodás, kreativitás, részletek felismerése és a tanulásra való hajlam. A vezetői sikergondolkodással kapcsolatban McNulty (2016) a korábbi gyakorlatok változtatását hangsúlyozza. Három kritikus területet fogalmaz meg a siker zálogaként. Elsőként a komplexitást hangsúlyozza, mivel a vezetőknek meg kell értenie a rendszerösszetevők (folyamatok, alkalmazottak) közötti kapcsolatok fontosságát. Másodsorban vezetőként a szervezeti célokra kell fókuszálni, amelyeket szükséges folyamatosan újra kalibrálni a változások függvényében. Harmadrészt pedig a siker elérésben megkérdőjelezhetetlen szereppel bír a vezető személyes fejlődése. Casey (2014) Három területet határozott meg, amelyekben a sikeres vezetőknek ki kell emelkedniük: a jövőkép formálása, a bátorság/kockázatvállalás és a vezető személye. Hangsúlyozza továbbá a kommunikáció, a problémamegoldás és a döntéshozatali kompetenciák meglétét és azok szükségességét is

A siker meghatározása során, további kutatások (Nemes – Szlávics 2011, Matkó – Takács 2016) kritériumként a munkavállalók elégedettségét, jóllétét hangsúlyozzák. A vezetőknek érteni szükséges a munkatársak kiválasztásához, képesnek kell lennie az emberekkel bánni, megnyerni és megtartani a tehetségeket, A leírtakból következik, hogy a siker érdekében a vezetőknek önmagán kívül a munkatársi kapcsolatokra is erőteljes hangsúlyt szükséges helyezni. Répáczki és Juhász (2015: 86) munkájukban a vezető-beosztott kapcsolat minőségének javításával foglalkoztak, megfogalmazásuk alapján „a vezetésnek túl kell lépni a vezető-beosztott kapcsolat cserekapcsolatként történő értelmezésén, mert az ma már kevésnek bizonyul”. Úgy vélik, a jó vezető-beosztott kapcsolatnak, a feladatok elvárásoknak megfelelő minőségi szinten való megoldásának az új vezetéselméleti gondolkodásnak részévé kell válnia. Ugyanakkor a jelenkor munkavállalói mást (többet) is elvárnak vezetőjüktől. Az új típusú vezető egyfajta példakép is a beosztottjai számára, aki mellett elköteleződnek, és

TANULMÁNYOK

akit követni akarnak, akivel azonosulni tudnak. A vezetőnek ösztönző víziót kell mutatnia, amely képes inspirálni az embereket. A jövőképet azonban minden vezetőnek pontosan és hatékonyan, minden érintett számára érthetően kell felvázolnia (Murray 2017), hogy a sikerorientáció a szervezetet támogassa.

Sikerességet befolyásoló tényezők

Sikeres vezetőnek lenni nem könnyű dolog, felelősségteljes döntést nem mindenki mer és tud hozni. Éppen ezért sokan úgy tartják, erre születni kell. Vajon a sikert, sikerességet mi befolyásolja a női és a férfivezetők esetében? A szakmai és munkahelyi sikerek egyik sarkalatos pontja a családi állapot. A nőknél például számos gondot okozhat a családi élet és a munkahelyi kötelezettségek összehangolása (Nagy – Paksi 2014, Vámosi 2020), és ez befolyásolhatja szakmai előmenetelt, a sikerességet. A konfliktusok forrása abból adódik, hogy a családra kevesebb idő jut, mint ahogy azt a hozzátartozók elvárják. Fontos azonban azt is megemlítenünk, hogy ez a stressz-forrás hosszú távon a munkahelyi sikerekre is negatív hatással lesz, romlik a teljesítmény, a beosztottakkal való kommunikáció (Póra et al. 2017, Grzywacz – Marks 2000). A férfivezetők számára a család hajtóerőként funkcionál, amelyből töltődhetnek. További befolyásoló tényező lehet az üvegplafon jelensége, amely a nőkhöz kapcsolódó nemi sztereotípiák következtében lejátszódó hátrányos megkülönböztetés, a középszintű szinten való megrekedés elmélete. Tapasztalhatjuk, hogy a nőknek azonos szakmai felkészültség esetén is lényegesen kisebb az esélyük arra, hogy a munkahelyen karriert fussanak be, ellentétben a férfiakkal. Tény, hogy a női vezetők aránya nőtt a fejlett országok gazdaságában az elmúlt évtizedekben. Ennek a változásnak a hatása viszont kevésbé érintette a felső szintű vezetői pozíciókat, ahová a nők továbbra is csak alig tudnak bekerülni. Ritkaságnak számít napjainkban is egy-egy női top menedzser. A következő fontos befolyásoló tényező az elvárásoknak való megfelelés. A vezető pozícióban lévő nőekkel kapcsolatban megjelenhet az az elvárás, hogy a menedzsmentbe bekerülve megmutassák a versenyképességüket és a szívósságukat, amely tulajdonságokat klasszikusan inkább a férfiakhoz kapcsolunk. A női vezetők így patthelyzetbe kerülhetnek: ha az elvárt nemi szerepek mentén viselkednek, alááshatják tekintélyüket a vezetőségben. Ha viszont valóban szívósságot mutatnak, az hosszú távon a munkahelyi kapcsolataik rovására mehet. A férfi beosztottakkal a női vezetők legkönnyebben akkor tudnak bánni, ha finom és elegáns női attitűdjeiket csillogtatják (Póra et al. 2017). Fontos azt is hangsúlyoznunk, hogy a kutatások szerint (Szekeres 2014) tradicionális gátak még mindig jelen vannak, így például erőteljesek az előítéletek, a diszkrimináció, amely gyakran előfordul a női menedzsmenttel szemben.

Tanulmányunkban arra a kutatási kérdésre keressük a választ, hogy a férfi és a női vezetők különböznek-e a saját sikeres vezetői szerepeik hatásainak megítélésé-

TANULMÁNYOK

ben. Továbbá feltárjuk, hogy a vezetői sikeresség szempontjából a férfi és a női vezetők eltérő tényezőket tartanak-e fontosnak; a vezetői sikeresség következtében a baráti kör változásának a megítélése különbözik-e a két nem esetében; a két nem eltérően ítéli-e meg a vezetői sikeresség hatását a családi és a rokon kapcsolatokra.

A kutatásunk azért unikális, mert a felsoroltak közül bizonyos területekről publikált szakirodalom ez idáig nem foglalkozott (például a vezetői sikeresség és a baráti kör összefüggései).

Anyg és módszer

A kutatás adatfelvételére két időpontban került sor. Az első adatfelvételt 2022 elején végeztük el, míg a másodikat az év tavaszán. Mindkét adatfelvétel során 27 kérdést tartalmazó online kérdőívet alkalmaztunk. Az első adatfelvétel során a kutatásba csak női, míg a második kutatásba csak férfi vezetők vettek részt. A két kutatás során ugyanazt a kérdőívet használtuk, azonban a második alkalommal a 14., 16., 20., 23., 24., 27 kérdéseket átfogalmaztuk. A módosítást az indokolja, hogy ezek a kérdések differenciáltan lettek megfogalmazva a férfi és a női vezetőkre. A kérdésekhez hozzárendelt előre megadott válaszlehetőségeket azonban nem változtattuk meg, ennek okai: a 14. a 23. és a 24. kérdések nyílt végűek, így nem voltak előre megadva válaszlehetőségek. A 16. kérdés egy eldöntendő kérdés, így a válaszlehetőségek mind a két kérdőív esetében igen és nem. A 20. kérdéssel az ideálisnak gondolt vezetési stílust vizsgáltuk és mindkét kérdőívben ugyanazon vezetési stílusok közül választhattak a kitöltők. A 27. kérdés során különböző tényezőket soroltunk fel, amelyekről a válaszadóknak el kellett döntenükhöz, hogy azok mennyire fontosak a sikeres vezetés szempontjából (Kőműves et al. 2022b).

Az eredeti (női vezetőkre kifejlesztett) Kőműves és munkatársai (2022a) által készített kérdőívet részletesen bemutatjuk az olvasó számára. Az 1-5. kérdések a válaszadó demográfiai helyzetét vizsgálták: nem, életkor, családi állapot, iskolai végzettség, gyermekek száma. A 6-9. kérdések a foglalkoztató szervezet jellemzőit elemzik az alábbiak tekintetében: a munkáltató cég ágazati besorolása, a szervezetben foglalkoztatottak száma, a szervezet telephelye melyik megyében található, illetve, hogy a megkérdezett személy milyen szerepet tölt be a cégen belül. A 10. kérdés esetében a válaszadó egy 5 fokú Likert-skálán válaszolhatott arra kérdésre, hogy az általunk felsorolt tényezőket mennyire tartja jellemzőnek, annak a tekintetében, hogy sikeres vezetővé válhasson. A 11. és 12. kérdés azt vizsgálta, hogy a munkahelyen elért vezetői sikeresség, milyen hatással bír a válaszadó családi és baráti kapcsolataira. A 13-18. kérdések a munka magánélet egyensúlyának a megtarthatóságát vizsgálták. A 17. kérdéssel azt vizsgáltuk meg, hogy a válaszadó elhalasztaná-e a családalapítást egy jó állás kedvéért. A 19. és a 20. kérdések a női vezetési stílussal kapcsolatos reprezentációkat járják körbe. A 21. és a 22. kérdések esetében a válaszadó

TANULMÁNYOK

egy 5 fokú Likert-skálán válaszolhatott a sikeres női és férfi vezetőkre vonatkozó attitűdökre. A 23-25. állítások nyílt kérdések voltak, azaz előre nem adtunk meg válasz lehetőségeket, így a kitöltő személy a saját szavaival válaszolhatott, arra, hogy a női vezetőknek miben kellene általában fejlődniük; a kezdő női vezetők mire helyezzenek nagy hangsúlyt; melyek azok a tényezők, amelyek a női vezetők munkáját a legjelentősebben befolyásolják. A 26. kérdés során arra kértük a kitöltő személyt, hogy válassza ki az előre megadott négy vezetői típus közül azt, amelyiket a leginkább jellemzőnek tartja saját magára. A 27. kérdés esetén a kitöltő ötfokozatú Likert-skálán jelölhette meg, hogy szerinte a felsorolt tényezők mennyire fontosak egy sikeres női vezető életében.

Ebben az elemzésben a két adatfelvétel során alkalmazott adatbázisokat egyesítjük és összehasonlítjuk azokat.

A mintavétel hólabda módszerrel történik. (Emiatt földrajzi szempontból sem reprezentatív a válaszadók eloszlása, de az érvényesség és a megbízhatóság kritériumának megfelel a kutatásunk.) A kérdőíveket a közösségi médiában tettük közzé, külön kiemelve, hogy a kérdőíveket csak vezető beosztású munkavállalók, vagy a szervezetek tulajdonosai töltsék ki. A kérdőívet csak olyan személyek töltötték ki, akik legalább egy beosztott személlyel rendelkeztek. Ezt szűrő kérdés segítségével kontrolláltuk.

A két adatfelvétel eredményeként a kutatásban 437 személy vett részt, az életkor szerinti megoszlást az 1. táblázat szemlélteti. Mivel nem minden kérdésre válaszolt mindegyik kitöltő emiatt az egyes táblázatok vagy ábrák esetszámai eltérhetnek. A vizsgálati mintában bekerült személyek több mint a fele (58,5%) 40-60 éves korosztályhoz tartozik, legkevesebben (6,8%) a 60 évnél idősebb adatszolgáltató.

1. táblázat. A vizsgálati minta életkori eloszlása (N=437)

Életkor	Gyakoriság	Százalékos megoszlás
18-29 év	49	11,2%
30-39 év	102	23,3%
40-60 év	256	58,5%
60- év	30	6,8%
Összesen	437	100%

Forrás: Saját szerkesztés

A válaszadók 51%-a (225 fő) nő, míg 49 %-a (212 fő) férfi.

A válaszadók munkaköri megoszlását a 2. táblázat szemlélteti. A legtöbben (37,5%) közép, míg legkevesebben (11,4%) alsóvezetői beosztásban dolgoznak. A válaszadók körülbelül egyötöde (20,3%) tulajdonosa is a szervezetnek.

TANULMÁNYOK

2. táblázat. A vizsgálati minta munkahelyi beosztás szerinti eloszlása (N=437)

Pozíció	Válaszadók száma	Százalék
Alsóvezető	50	11,4%
Középvezető	164	37,5%
Felsővezető	134	30,6%
Tulajdonos	89	20,3%
Összesen	437	100%

Forrás: Saját szerkesztés

A vizsgálati személyek munkahelyeinek földrajzi régiók szerint megoszlását a 3. táblázat szemlélteti. A legtöbben (45,308%) a Dél-Dunántúli, míg lekevesebben (2,2%) az Észak-Alföldi régióból töltötték ki a kérdőíveket. A kérdőívek majdnem egynegyedét (23,5%) a Közép-Magyarországi régióban dolgozók töltik ki. Az adatokból látható, hogy a dél-dunántúli és közép-magyarországi régióból töltötték ki a legtöbbet a kérdőívet. Ennek oka, a korábban már említett mintavétel.

3. táblázat. A vizsgálati személyek munkahelyeinek földrajzi régiók szerinti eloszlása (n=437)

Régió	Válaszadók száma	Százalék
Nyugat-Dunántúl	35	8,0%
Dél-Dunántúl	198	45,3%
Közép-Dunántúl	22	5,0%
Közép-Magyarország	103	23,5%
Dél-Alföld	45	10,2%
Észak-Alföld	10	2,2%
Észak-Magyarország	23	5,2%
Nem válaszolt a kérdésre	1	0,2%
Összesen	437	100%

Forrás: Saját szerkesztés

A vizsgálati személyek családi állapot szerinti megoszlását a 4. táblázat szemlélteti. A válaszadók közül a legtöbben (36,1%) házasságban élnek, őket követik az egyedülállók (34,782%) míg legkevesebben (1,8%) az özvegyek töltötték ki a kérdőíveket.

TANULMÁNYOK

4. táblázat. A vizsgálati személyek családi állapot szerinti megoszlása (N=437)

<i>Családi állapot</i>	<i>Válaszadók száma</i>	<i>Százalék</i>
Egyedülálló	152	34,7%
Élettársi kapcsolat	85	19,4%
Házaspár	158	36,1%
Elvált	34	7,7%
Özvegy	8	1,8%
Összesen	437	100%

Forrás: Saját szerkesztés

Eredmények

Az eredmények kiértékeléséhez IBM SPSS 26.0 programot használunk. Jelen tanulmányunkban a skála típusú változók esetében a két csoport válaszainak az összehasonlítása céljából variancia elemzést, azaz ANOVA (analysis of variance) próbát alkalmazunk.

Eredményeink szerint a válaszadók a nemük függvényében eltérően ítélik meg a vezetői sikeresség szempontjából az alábbi tényezők fontosságát: személyes képességek ($F(1) = 2215,1, p = 0,000$), egyedi ötletek ($F(1) = 1158,2, p = 0,000$), jó hírnév ($F(1) = 444,7, p = 0,000$), házastársi támasz ($F(1) = 81,0, p = 0,000$), szülői és rokoni támasz ($F(1) = 8,7, p = 0,003$), iskolai végzettség ($F(1) = 377,9, p = 0,000$) és szerencse ($F(1) = 32,1, p = 0,000$).

Az állításokra adott átlagpontszámokat az 5. táblázat tartalmazza. A táblázat azt mutatja be részletesen, hogy a férfiak és a nők a vezetői sikeresség egyes tényezőit mennyire tartják fontosnak egy öt fokozatú skálán. Az általunk felsorolt valamennyi tényezőt a férfiak fontosabbnak tartják, mint a nők. Ennek feltételezhető okait az összegző fejezetben fejtjük ki.

TANULMÁNYOK

5. táblázat: A vezetői sikeresség egyes tényezőinek a megítélése a nemek szerinti megoszlás alapján (N=437)

Személyes képességek		
	Férfi	Nő
Átlagpontszám és szórás	m=4,3 SD=0,7	m=1,4 SD=0,5
Egyedi ötletek		
	Férfi	Nő
Átlagpontszám és szórás	m=4,0 SD=0,7	m=1,7 SD=0,6
Jó hírnév		
	Férfi	Nő
Átlagpontszám és szórás	m=3,7 SD=0,8	m=2,0 SD=0,8
Házastársi támasz		
	Férfi	Nő
Átlagpontszám és szórás	m=3,8 SD=0,7	m=2,7 SD=1,5
Szülői és rokoni támasz		
	Férfi	Nő
Átlagpontszám és szórás	m=3,3 SD=0,6	m=3,0 SD=1,4
Iskolai végzettség		
	Férfi	Nő
Átlagpontszám és szórás	m=3,7 SD=0,7	m=2,0 SD=1,0
Szerencse		
	Férfi	Nő
Átlagpontszám és szórás	m=3,3 SD=0,6	m=2,7 SD=1,3

Forrás: Saját szerkesztés

A következőkben Khí-négyzet próbával vizsgáljuk a sikeresség hatását a családi, rokoni kapcsolatokra, valamint a baráti körre. Eredményeink szerint a férfiak és a nők különböznek abban a tekintetben, hogy a sikeres vezetés, hogyan hat a baráti körükre ($\chi^2 = 135,8$; $df = 3$; $p = 0,000$), (Cramer's $V = 0,5$; $p = 0,000$). A keresztábra

TANULMÁNYOK

elemzésünket a 6. táblázat tartalmazza. A táblázat alapján látható, hogy férfiakra inkább jellemző, hogy a vezetői sikeresség hatására megváltozott a baráti körük. Ez fejeződik ki abban is, hogy a férfiak több mint fele szerint a régi barátok helyére újak léptek. Az ebből levonható következtetéseket és feltételezhető okokat az összegző fejezetben fejtjük ki.

6. táblázat. A vezetői sikeresség hatásának a megítélése a baráti kapcsolatokra (N=434)

A baráti kör változásának a megítélése	Férfiak	Nők
Sokkal kisebb lett a baráti kör	8 3,7%	45 20,0%
Megmaradtak a régi barátok	45 21,2%	65 28,8%
Megmaradtak a régi barátok és újakat szerezett	49 23,1%	106 47,1%
Régiük helyett újak vannak	110 51,8%	9 4,0%
Összesen	212 100%	225 100%

Forrás: Saját szerkesztés

Eredményeink szerint a férfiak és a nők eltérően ítélik meg a sikeres vezetői szerep hatását a családi és a rokon kapcsolataikra ($\chi^2 = 124,2$; $df = 2$; $p = 0,000$), (Cramer's $V = 0,5$; $p = 0,000$). (A vezetői sikeresség hatásának a megítélése a családi és a rokon kapcsolatokra kérdés során a válaszadó három lehetőség közül választhatott: semleges, előnyös, káros. Ezeket válaszlehetőségeket nem definiáltuk, így a kérdőívet kitöltő személy a válaszlehetőségek interpretálása során a saját szubjektív percepciójára támaszkodhatott.) A keresztábra elemzésünket a 7. táblázat tartalmazza. A táblázat alapján a férfiak több mint fele szerint a vezetői sikeresség előnyös hatást gyakorol a családi és rokon kapcsolataira. Ugyan ez a nők esetében kevesebb, mint huszonöt százalék. Az ezekből az eredményekből levonható következtetéseket és feltételezhető okokat az összegző fejezetben fejtjük ki.

TANULMÁNYOK

7. táblázat: A vezetői sikeresség hatásának a megítélése a családi és a rokoni kapcsolatokra (N=437)

<i>A családi és a rokoni kapcsolatokra gyakorolt hatás</i>	<i>Férfiak</i>	<i>Nők</i>
Semleges	27 12,7 %	145 65,0 %
Előnyös	117 55,4 %	54 24,2 %
Káros	67 31,7 %	24 20,9 %
Összesen	212 100%	225 100%

Forrás: Saját szerkesztés

Azt is megvizsgáljuk, hogy válaszadók nemük alapján különböznek-e abban, hogy elhalasztanák-e a családalapítást egy jó állás reményében (ahogy az anyag és módszerek fejezetben ismertettük a családalapítás elhalasztását egy jó állás reményében a kérdőív 17. kérdésével vizsgáljuk). Eredményeink szerint szignifikáns a különbség ($\chi^2 = 5,7$; $df = 1$; $p = 0,017$), (Cramer's $V = 0,1$; $p = 0,017$). A kereszt-tábla elemzésünket 8. táblázat szemlélteti. A táblázat alapján látható, hogy mind a férfiak, mind a nők esetében többségben vannak azok, akik nem halasztják el a családalapítást egy jó állás lehetőségének a reményében. Az ebből az eredményből levont következtetéseket az összegző fejezetben ismertetjük.

8. táblázat: A válaszadók nemek szerinti megoszlása, annak tekintetében, hogy elhalasztanák-e a családalapítást egy jó állás miatt (N=434)

<i>Elhalasztanák-e családalapítást egy jó állás miatt</i>	<i>Férfiak</i>	<i>Nők</i>
Igen	37 17,6%	61 27,2%
Nem	173 82,3%	163 72,7%
Összesen	210 100%	224 100%

Forrás: Saját szerkesztés

TANULMÁNYOK

Összegzés

A mai modern világunk dinamikusan változik, amihez a sikeres vezetőknek elengedhetetlen az alkalmazkodás (Répáczi – Juhász 2015). Jelen körülmények között, akkor beszélhetünk a vállalat szempontjából sikeres vezetőről, ha az általa irányított egység nyereséges, azaz profitot termel (Kázmér-Mayer – Czibor 2019). Egyéni szempontból akkor beszélhetünk jó vezetőkről, ha beosztottjaik velük azonosulni tudnak, illetve akik felé az a percepció alakul ki, hogy követhetik őket (Murray 2017). Emiatt a sikeres vezetőknek nem csak saját maguk, hanem a beosztottjaik fejlesztésével is szükséges foglalkozniuk (Répáczi – Juhász 2015). Azt, hogy egy vezető sikeres lesz-e, számos tényező (például szocializációs, biológiai attitűd stb.) befolyásolja (Kürtösi 2009, Carli – Eagly 2007). A fentiekhez kapcsolódóan a jelen tanulmányunkban azt vizsgáljuk meg, hogy a férfi és a női vezetők különböznek-e annak tekintetében, hogy mely tényezőket tartják a sikeres vezetés szempontjából fontosnak.

A vizsgálati minta nem reprezentatív, ebből következően a kutatási eredményeink korlátozottan érvényesek, azaz nem általánosíthatók, ezért a tanulmányban megfogalmazott konklúziók csak a vizsgálati minta esetében tekinthetők validnak. A kutatási kérdésünkre az a válasz adható, hogy a férfi és a női vezetők különböznek a saját sikeres vezetői szerepeik hatásainak megítélésében, amely következtetésünket a meglátásunk szerint megalapozzák a bemutatott vizsgálati eredmények.

A vezetői sikeresség szempontjából a férfi és a női vezetők eltérő tényezőket tartanak fontosnak. A férfi vezetők a személyes képességeket a sikeres vezetés szempontjából jellemzőnek vélik, míg a női vezetők szerint ez esetükben nem jellemző. Az egyedi ötleteket és a jó hírnevet szintén a férfi vezetők tartják jellemzőnek, míg a nők szerint ezek a tényezők a sikeres vezetés szempontjából nem jellemzőek. A házastársi támasz megítélésében a férfiak és a nők véleménye eltér, a férfiak ezt a tényezőt jellemzőnek vélik, míg a nők válasza a semleges kategóriához tartoznak. A szülői és a rokon támaszt a mind a két nem semlegesnek gondolja, de a nők esetében a szórás értéke magas, vagyis a hölgyek véleményére heterogenitás jellemző. Az iskolai végzettséget a férfiak jellemzőnek tartják a sikeres vezetés szempontjából, míg a nők ezt nem tartják annak. A szerencse, mint a sikeres vezetés egyik tényezőjét, mind a két nem a semleges kategóriába sorolja. Hajnal (2016) megemlíti, hogy a sikeres vezetők magas érzelmi intelligenciával rendelkeznek. A jövőben meg kellene vizsgálni, hogy az általunk azonosított tényezők megítélésre a nem és az érzelmi intelligencia együttesen gyakorol-e interakciós hatást (két változó közös hatása egy harmadikra), s ha igen, milyen mértékben.

A férfiak és a nők különböznek annak megítélésében, hogy a vezetői sikerek, milyen hatással bírnak a baráti kör változására. A férfiak több, mint a fele (51,8%) értett egyet azzal az állítással, hogy a vezetői sikereinek hatására a régi barátai helyett újak lettek. Ez a hölgyek esetében csak 4%. A női vezetők majdnem fele

TANULMÁNYOK

(47,1%) úgy véli, hogy megmaradnak a régi barátaik, de újakat is szereznek. A hölgyek egyötöde (20,0%) szerint a vezetői siker következtében a baráti köre csökken, míg a férfiak (3,7%) ért egyet ezzel az állítással. A fenti eredményekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a férfiak esetében a baráti kör összetétele megváltozik. Ennek a mechanizmusnak a pontos okait nem vizsgáltuk, így nem tudjuk a jelenség az okait detektálni. Csupán azt feltételezzük, hogy összefügg a munka és magánélet egyensúlyával. A hölgyek esetében nem jellemző, hogy a vezetői sikereik hatására a régi barátikör lecserélődjön, sokkal inkább a régi barátok mellett új barátokat is szereznek. Úgy véljük ez összefügghet azzal, hogy a férfiaknak a vezetővé válás során megváltozik a szociális státuszuk is, ami kifejeződik a baráti kör átalakulásában. Az eredményünk összefügghet Kürtösi (2009) megjegyzésével, aki szerint a sikeres vezetővé válás részben a szocializációtól is függ. Mi viszont úgy gondoljuk a szocializáció nem csak a sikeres vezetővé válás egyik eleme, hanem aktívan hozzá járul az a vezetői pozíció megőrzéséhez. A férfiak és a nők miután sikeres vezetővé váltak eltérően viszonyulnak a korábbi baráti körükhöz, ami összefügghet azzal is, hogy a vezetővé válás egyik következménye, hogy a személynek megváltozik a szociális és az anyagi státusza. Ebben a helyzetben a férfiak lecserélik a barátikörüket, míg a nők inkább megőrzik azt és új személyekkel bővítik.

A férfiak és a nők eltérően ítélik meg a vezetői sikeresség hatását a családi és a rokoni kapcsolataikra. A férfiak több mint a fele (55,4%) szerint a vezetői sikerességük előnyös hatással bír a családi kapcsolataikra. Ugyan ez a nők esetében már csak 24,2%, hiszen majdnem kétharmaduk (65,0 %) szerint a vezetői sikerességük semleges hatással bír a családi, rokoni kapcsolataikra. A férfiak majdnem egyharmada (31,7 %) szerint a vezetői tevékenység káros hatással van a családi kapcsolatokra, míg a nők esetében ez csak 20,9 %. A férfiak többsége (87,2%) a vezetői szerepnek az előnyös, vagy negatív hatását tapasztalja a családi és a rokoni kapcsolatok vonatkozásában. Ezzel ellentétben a nők kevesebb mint a fele (45,1%) érzi a vezetői szerepnek az előnyös, vagy negatív hatását a családi és a rokoni kapcsolatok vonatkozásában. Ezt hosszú távon azért tartjuk egy kedvezőtlen folyamatnak, mert Nagy (2009) szerint azok az országok lesznek sikeresek, amelyek mind a két nem képességeit ki tudják használni. A szerző szerint ez az egyik fontos eleme a demokratikus társadalmak létrejöttének és fennmaradásának.

Cramer's V próbával megvizsgáljuk a változók közötti erősségeket. Közepesen erős a kapcsolat a nem és aközött, ahogy a válaszadók megítélik a vezetés hatását a családi, a rokoni kapcsolatokra, valamint a baráti körre, hiszen mind a két esetben a Cramer's V mutató 0,5 feletti értéket jelez.

A családalapítás elhalasztása kérdés esetében szintén elvégezzük a Cramer's V próbát. Ebben az esetben Cramer's V = 0,1, ami alacsonynak számít. Vagyis a nem befolyásolja a családalapítást elhalasztását, de ennek mértéke gyenge. A nők több, mint egynegyede (27,2%) elhalasztaná a családalapítást egy jó állás reményében, míg a férfiak esetében ez csak (17,6%). A 10%-os különbség okaként feltételezzük,

TANULMÁNYOK

hogy a családalapítás a nők számára nagyobb terhet jelent, illetve a jelentősebb munka-család munkakonfliktust eredményez, mint a férfiak esetében. Mind a férfiak (82,3%), mind a nők (72,7%) többsége nem halasztaná el családalapítást egy jó állás reményében.

Összeségében ezzel a kutatásunkkal és a két korábbi tanulmányunkkal (Kőműves et al. 2022a, Kőműves et al. 2022b) igyekszünk feltárni a férfi és a női vezetők által fontosnak vélt vezetői tényezőket, valamint a vezetői munka hatását baráti, családi rokon kapcsolatokra. A jövőben folytatni kívánjuk a már korábban megkezdett kutatómunkát oly módon, hogy a kutatásunkat kibővítjük. Ennek során azt tervezzük megvizsgálni, hogy a férfi és a női vezetők másképpen ítélik-e meg a vezetői szerepeiket annak függvényében, hogy az ország melyik régiójában élnek, illetve melyik gazdasági szektorban dolgoznak. Továbbá azt is megvizsgálánk, hogy a nem és az életkor gyakorol-e interakciós hatást a munkavállalók sikeres vezetéssel kapcsolatos attitűdjeire. Ha igen, akkor ennek a hatásnak mekkora a mértéke.

Irodalom

- Bass, B. M. – Bruce, J. A. (1994): *Improving Organizational Effectiveness through Transformational Leadership*. Sage Publication, London
- Bass, B. M. (1985): *Leadership and Performance Beyond Expectations*. Free Press, New York
- Bennis, W. – Nanus, B. (1985): *Leaders: The Strategies for Taking Charge*. Harper & Row, New York
- Owens, B. P. – Hekman, D. R. (2016): *How Does Leader Humility Influence Team Performance? Exploring the Mechanisms of Contagion and Collective Promotion Focus*. *Academy of Management Journal*, 59(3): 1088–1111. <https://www.jstor.org/stable/24758253>
- Casey, G. W. (2014): *Leading in a ,VUCA' world*. *Fortune*, 169(5): 75–76.
- Carli, L. L. – Eagly, A. H. (2007): *A társas befolyásban és a vezetővé válásban mutatózó nemi eltérések*. In: Nagy B. (szerk): *Szervezet, menedzsment és nemek*. Aula Kiadó, Budapest, 50–73.
- Davis, S. N. – Greenstein, T. N. (2009): *Gender Ideology: Components, Predictors, and Consequences*. *Annual Review of Sociology*, 35(1): 87–105. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-070308-115920>
- DeVitis, J. L. – Rich, J. M. (1996): *The succes ethic Education and the American Dream*. State University, New York Press
- Getz, D. – Carlsen, J. (2000). *Characteristics and goals of family and owner-operated businesses in the rural tourism and hospitality sectors*. *Tourism Management*, 21(6): 547–560. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(00\)00004-2](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(00)00004-2)

TANULMÁNYOK

- Grzywacz, J. G. – Marks, N. F. (2000). Reconceptualizing the work-family interface: an ecological perspective on the correlates of positive and negative spillover between work and family. *Journal of Occupational Health Psychology*, 5(1): 111–126. <https://doi.org/10.1037/1076-8998.5.1.111>
- Hajnal G. (2016): Érzelmi intelligencia és minőségi idő. *Magyar Coachszemle*. <https://coachszemle.hu/2016/04/29/erzelmi-intelligencia-es-minosegi-ido/>
- Howard, J. L. (2006): Small business growth: Development of indicators. *Academy of Entrepreneurship Journal*, 12(1): 73–88.
- Izraeli, D. N. (1983): Sex effects or Structural Effects? An empirical Test of Kanter's Theory of Proportions. *Social Forces*, 62(1): 153–165. <https://doi.org/10.2307/2578353>
- Jobbágy M. – Bodor P. – Csanádi P. (2012): Sikeres vezető, sikeres szervezet – ma és holnap, *Menedzsment Kutató és Fejlesztő Intézet (MKFI)* https://vtmsz.hu/fileadmin/vtmsz/esemenyek/Kutatasi_jelentes_Sikeres_vezeto_sikeres_szervezet_-_ma_es_holnap_MKFI_201207.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 11. 17.)
- Kázmér-Mayer Sz. – Czibor A. (2019): Nemi különbségek hatása a vezetési stílusra. *Replika*, (111): 133–143. <https://doi.org/10.32564/111.7>
- Konczosné Szombathelyi M. – Keller V. (2011): Siker és nőiség kapcsolata a menedzsmentben: A „Vizsgálat női menedzserek innovációt generáló tevékenységéről” kutatás bevezetője. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris E-folyóirat*, 1(1): 196–212.
- Kotter, J. (1990): What Leaders Really Do. *Harvard Business Review*, May-June, 1990, 103–111.
- Kőműves Zs. – Szabó Sz. – Szabó-Szentgróti G. – Hollósy-Vadász G. (2022a): A családi állapot hatása a női vezetői szerepekre és az ehhez kapcsolódó attitűdökre. *Studia Mundi – Economica*, 9(1): 21–34. <https://doi.org/10.18531/Studia.Mundi.2022.09.01.21-34>
- Kőműves Zs. – Szabó Sz. – Szabó-Szentgróti G. – Hollósy-Vadász G. (2022b): A családi állapot és a férfi vezetői szerepek kapcsolatának a vizsgálata. *Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok*, 17(1-2): 29–39. <https://doi.org/10.14232/jtgf.2022.1-2.29-39>
- Kurucz A. – Kovács E. – Pete D. (2020): Az agilis vezetői skillek vizsgálata a hazai vezetők körében. In: Bujdosó Z. – Dinya L. – Csernák J. (szerk.): *Környezeti, gazdasági és társadalmi kihívások 2020 után*. XVII. Nemzetközi Tudományos Napok, online konferencia, Eszterházy Károly Egyetem, Gyöngyös, 687–695.
- Kürtösi Zs. (2009): Nők a felsővezetésben: hozhat-e újat a kapcsolathálózati megközelítés? Doktori (PhD) értekezés. Budapest Corvinus Egyetem, Budapest

TANULMÁNYOK

- Loew, L. (2014): Critical Thinking: The Difference Between Good and Great Leaders. <http://www.brandonhall.com/blogs/critical-thinking-the-difference-between-good-and-great-leaders/>
- Martin, R. L. (2007): How Successful Leaders Think. Harvard Business Review. <https://hbr.org/2007/06/how-successful-leaders-think>
- Matkó A. – Takács T. (2016): Vezetési stílus vizsgálata és összehasonlítása két multinacionális vállalat esetében. International Journal of Engineering and Management Sciences, 1(1): 1–9. <https://doi.org/10.21791/IJEMS.2016.1.32>.
- McClure, J. – Meyer, L. H. – Garisch, J. – Fischer, R. – Weir, K. F. – Walkey, F. H. (2011): Students' attributions for their best and worst marks: Do they relate to achievement? Contemporary Educational Psychology, 36(2): 71–81. <https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2010.11.001>
- McNulty, E. J. (2016): Three Critical Shifts in thinking for the evolving leader. O'Reilly Media, Boston
- Mintzberg, H. (1989): Mintzberg on Management. Inside Our Strange World of Organization. Free Press, New York
- Murinkó L. (2013): A nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdök európai kitekintésben: értékek és gyermekgondozás. Szociológiai Szemle, 24(1): 67–101.
- Murray, K. (2017): How Great Leaders Use Purpose to Build Thriving Organizations. Kogan Page Ltd, London
- Nagy B. (2009): A munkavállalás és gyermekvállalás paradoxona – bevezető gondolatok. Szociológiai Szemle, 20(3): 81–91.
- Nagy B. – Paksi V. (2014) A munka-magánélet összehangolásának kérdései a magasan képzett nők körében. In: Spéder Zs. (szerk.): A család vonzásában: Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 159–175.
- Nemes F. –Szlávicz Á. (2011): Vezetés szerepe a dolgozói elégedettség alakulásában, Vezetéstudomány, 42(9): 2–14. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2011.09.01>
- Pató Gáborné Szűcs B. (2006): Kompetenciák, feladatok logisztikai rendszerekben. Doktori (PhD) értekezés. Pannon Egyetem
- Pierog A. – Bácsné B. É. – Dajnoki K. (2017): „Sikeres vezetők tulajdonságainak feltárása a Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar hallgatói körében végzett kutatás eredményei alapján”. Taylor, 9(1): 94–100.
- Póra G. – Kőműves Zs. – Horváthné Petrás V. (2017): Női vezetők a Dél-Dunántúlon. Acta Scientiarum Socialium, 47: 71–86.
- Répáczki R. – Juhász M. (2015): A vezetői szerep újraértelmezése. Alkalmazott Pszichológia, 15(3): 79–108. <https://doi.org/10.17627/alkpszich.2015.3.79>

TANULMÁNYOK

- Szabó É. (2012): A serdülők sikeresség felfogása: a siker, mint társadalmi érvényesülési cél az információs társadalom korában. In: Kőrössy J. – Kóváry Z. (szerk.): *Fiatalok biztonságkeresési stratégiái az információs társadalomban*. Primaware Kiadó, Szeged, 9–34.
- Szekeres V. (2014): Női vállalkozók a XXI. században. In: Csiszárík-Kocsir Á. (szerk.): *Vállalkozásfejlesztés a 21. században*. Óbudai Egyetem, Budapest, 175–188.
- Takács I. (2020): Akadályok a nők karrierjének útjában – a szervezetek útvesztői. *Metszetek*, 9(1): 65–83. <https://doi.org/10.18392/metsz/2020/1/4>
- Thomas, G. – Varga J. (2020): Leadership models and leadership styles as success factors in small and medium-sized enterprises. In: Koponiczné Györke D. – Barna R. (szerk.): *Proceedings of the International Conference on Sustainable Economy and Agriculture*. Kaposvár University, Kaposvár, 399–405. [http://doi.org/10.21272/bel.4\(1\).35-42.2020](http://doi.org/10.21272/bel.4(1).35-42.2020)
- Vámosi T. (2020) A családbarát aspektus és az atipikus foglalkoztatás jellemzői a dél-dunántúli régió munkáltatói esetében. *Új Munkaügyi Szemle*, 1(1): 55–68.
- Váriné Szilágyi I. – Solymosi Zs. (1999): A siker szociális reprezentációja - értelmiségi rétegeknél In: Váriné Szilágyi I. – Solymosi Zsuzsa (szerk.): *A siker lélektana*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 42–73.
- Walker, E. – Brown, A. (2004): What success factors are important to small business owners? *International Small Business Journal*, 22(6): 577–594. <https://doi.org/10.1177/02662426040474>
- Waterson, D. (2017): 3 Thinking Skills That Strong Leaders Must Have. <https://www.yourerc.com/blog/post/3-thinking-skills-that-strong-leaders-must-have> (Utolsó letöltés: 2022. 11. 17.)
- Zeidan, F. – Berke, Sz. (2021): The Impact of Leadership Practices on the Lebanese Family Business Performance by First Generation Leaders. *International Business Management*, 15(2): 39–55. Doi 10.36478/ibm.2021.39.55

TANULMÁNYOK

A rejtett tanterv szerepe a nemek szerinti horizontális szegregáció kialakulásában, egy pedagógusokkal végzett interjú kutatás tükrében

GÁL ENIKŐ¹

ABSZTRAKT

A pedagógusok és az oktatási rendszerekben használt taneszközök hatása és befolyásoló ereje nemzetközileg kutatott terület, mivel kulcsfontosságú szerepet játszanak a tanulók személyiségének kialakulásában és tanulmányi előmenetelében. A szakirodalom szerint a hivatalos tanterv mögött rejlő rejtett tanterv egyik legjelentősebb „eszköze” a pedagógus, azonban a jelenség taneszközökben való megmutatkozása erősíti a nemi sztereotípiákat és csökkenti a nemek közötti egyenlőség kialakulásának lehetőségét. Jelen tanulmányban a rejtett tanterv szerepét vizsgáljuk a nemek szerinti horizontális szegregáció kialakulásában, különös tekintettel a pedagógusok és a tankönyvek befolyásoló erejére. A tanulmány empirikus részében nem valószínűségi szakértői mintavétel által, 18 általános iskolában tanító pedagógussal készítettünk félig strukturált interjúkat, amelyek elemzése kategorizáció és interpretáció által történt. Eredményeink azt mutatják, hogy a pedagógusok családjában a hagyományos nemi szerepek érvényesültek. Tanulmányaik alatt észleltek különbséget nemtől függően a pedagógusaik részéről viselkedés és elvárások tekintetében – azonban úgy vélik, ők maguk nem differenciálnak a nem alapján a tanulók között. Meglátásaik szerint a pedagógusok személye kiemelt jelentőséggel bír a diákok személyiségfejlődését és tanulmányi előmenetelét illetően, azonban a gyerekek pályaaorientációját leginkább a szülők, és a családban megjelenő minták határozzák meg.

KULCSSZAVAK: horizontális szegregáció, rejtett tanterv, nemi különbségek, nemi sztereotípia, pályaaorientáció

ABSTRACT

The role of the hidden curriculum in the development of horizontal gender segregation, as a result of an interview research with teachers

The impact and influencing power of educators and teaching aids used in education systems is an internationally researched area as they play a key role in the development and study of students' personality. According to the literature, the teacher is one of the most significant

¹ Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola (Neveléstudományi program)
University of Debrecen, Doctoral School of Human Sciences (Doctoral Program on Educational Sciences), e-mail: gal.eniko20@gmail.com

TANULMÁNYOK

„tools” of the hidden curriculum behind the official curriculum, but the presentation of the phenomenon in teaching aids strengthens gender stereotypes and reduces the possibility of gender equality. In this study, we examine the role of a hidden curriculum in the development of gender horizontal segregation, with particular reference to the influence of teachers and textbooks. In the empirical part of the study, we did conduct a semi-structured interview with 18 elementary school teachers through a non-probability expert sampling, which was analyzed by categorization and interpretation. Our results show that traditional gender roles have prevailed in the family of educators. During their studies, they observed a difference depending on their educators in terms of behavior and expectations – but they believe that they themselves do not differentiate between students. According to their views, the personality of the teachers is of particular importance regarding the personality development and academic progress of the students, however, the career orientation of the children is mainly determined by the parents family patterns that appear in the family.

KEYWORDS: horizontal segregation, hidden curriculum, gender differences, gender stereotype, career orientation

Bevezetés

Tanulmányunk a rejtett tanterv szerepével foglalkozik a nemek szerinti horizontális szegregáció kialakulásában. Feltételezzük, hogy az utóbbi jelenség nem a felsőoktatásban érhető először tetten, hanem már jóval korábban, az általános iskolában, a rejtett tanterv által. A szegregáció oka a szakirodalom szerint, hogy mind a szülők, mind a tanárok más elvárásokat támasztanak a fiúkkal és a lányokkal szemben, s ez Pygmalion-hatás (önbeteljesítő jóslat) létrejöttéhez vezet (Fényes 2009).

A nemi szocializáció színterei megegyeznek az általános szocializáció színtereivel – azonban jelen tanulmányban nem térünk ki a kortárscsoport és a média hatására, melyek további szocializációs színterek lehetnek.

Az elsődleges szocializáció a családban történik: itt sajátítja el a gyermek az együttéléshez és a beilleszkedéshez szükséges szabályokat és normákat, a nemével kapcsolatos alapismereteket és elvárásokat – a család által tanul meg a társadalom aktív tagja lenni (Giddens 2008, Fényes – Gál 2020). Azonban a másodlagos szocializáció egyik színterében, az iskolában megjelenő rejtett tanterv a nemi szocializáció egyik formájának tekinthető, mely során a tanárok a legtöbb esetben a hagyományos nemi szerepeket közvetítik és adják át. A nemi szocializáció során a gyerekek fokozatosan kezdik a nemekhez társítani az egyes szakmákat, készségeket és tantárgyakat, összhangban az általuk befogadott kulturális ismeretekkel (Jackson 2007, Bian et al. 2017 idézi Solbes-Canales et al. 2020). Ezáltal a tanulók az iskolai nevelés keretében „felveszik” a nemek szerint rájuk szabott szerepeket, és a pályaválasztás során sem választanak gender-atipikus foglalkozásokat (Dénes 2018).

Az iskolai nemi szocializáció egyik kulcsfontosságú eszköze az intézményekben használt tankönyv. Számos kutatás (Horváth 2009, Thun 1996, Cs. Czachesz et al. 1996, Mkuchu 2004, Susilowati 2012, Kereszty 2007, Mengistie – Worku

TANULMÁNYOK

2021, Ahmad – Shah 2019, Papadakis 2018, Ozer et al. 2019) foglalkozott az iskolai taneszközök nemi szempontú vizsgálatával, s mindannyian megállapították, hogy a nők alulreprezentáltak a tankönyvekben, a hagyományos nemi szerepeket hangsúlyozzák, s ezáltal elmélyítik a nemi sztereotípiákat. Bár az oktatásban való nemi egyenlőtlenség napjainkban csökkenő tendenciát mutat, azonban a horizontális szegregáció még mindig hátrányos helyzetet teremt a nők számára (Fényes 2009).

Tanulmányunk második szakaszában empirikus vizsgálatot végeztünk, melynek során 18 ének-zene, történelem és fizika szakos pedagógussal készítettünk félig strukturált interjút. Empirikus kutatásunk célja, hogy képet kapjunk a rejtett tanterv hatásairól és a nemi különbségek megjelenéséről az általános iskolában a pedagógusok szemszögéből. A vizsgálat eredményei alapján nem vonhatunk le általános következtetéseket, a kutatási kérdések megválaszolása mindössze a 18 interjúalany meglátásait tükrözi, de elősegíti az újabb kérdések felvetését, valamint a kutatás további lépéseinek megtervezését.

A rejtett tanterv, mint a nemek szerinti horizontális szegregáció egyik előidézője

Szabó László Tamás szerint nem csak rejtett tantervről, hanem többes számban, rejtett tantervekről is beszélhetünk, mivel a jelenség mindig, valamilyen konkrét formában (ismeretben, attitűdben, viselkedésben) jelenik meg (Szabó 1988). A 20. század második felében megjelent rejtett tantervvel foglalkozó könyvek (Durkeim 1961, Jackson 1968, Dreeben 1967, Vallance 1973, Martin 1976, Willis 1977, Anyon 1980, Apple 1982, Giroux 1983 idézi Kentli 2009) különböző nézőpontokat vonultatnak fel a jelenség szemléltetését illetően. A kutatók azonban mindannyian megerősítették, hogy a rejtett tantervnek kiemelt szerepe van az iskolai oktatásban: a tanulók e jelenségnek köszönhetően sajátítanak el olyan képességeket, amely lehetővé teszi a számukra, hogy a későbbiekben megtalálják a helyüket a felnőtt társadalomban, illetve önálló, gondolkodó személlyé formálja őket. Acker (1990) szerint a rejtett tanterv jelensége a jéghegy metaforával szemléltethető leginkább: nem a felszín feletti, hanem az alatta lévő rész a nagyobb és a lényegesebb. A pozitív hatások (Lukman 2019) mellett a negatívum is megjelenik: az osztálytermekben felbukkanó rejtett tanterv nem feltétlenül jelent megfelelő iránymutatást; befolyásoló erejének köszönhetően negatívan is hathat a tanuló személyére (Gerstmann 2018, Jung et al. 2018, Basyiruddin et al. 2020, Corado et al. 2019). Moradi (2017) kutatásában kimutatta, hogy a rejtett tanterv kialakításában meghatározó szerepe van az oktatás szabályainak, eljárásainak, kapcsolatainak és az oktatás társadalmi rendszerének, ezáltal a rejtett tanterv megerősíti a tanulók közötti egyenlőtlenségeket.

A horizontális szegregáció – másnéven üvegfaljelenség (Nagy – Primecz 2010) – elmélete szerint a nők és a férfiak más-más képzési területeken, majd pedig más

TANULMÁNYOK

pályákon, foglalkozásokon indulnak el, a nemi szocializáció és a nemi szerepeknek való megfelelés igénye miatt. A jelenség háttérében a különböző szocializációs folyamatok állnak: mind a szülők, mind a tanárok más elvárásokat támasztanak a fiúkkal és a lányokkal szemben (Fényes 2009). A felsőoktatásban napjainkban már 50% feletti a nők aránya (hazai adatokat tekintve 2010–2021 között 10,6%-kal több nő nyert felvételt, mint férfi, illetve a doktori képzés kivételével minden képzési szinten a női hallgatók voltak túlsúlyban – ÁSZ 2022)², ám egyes karokon (például műszaki, sporttudományi, informatikai) továbbra is alacsony az arányuk (ÁSZ 2022). Az Állami Számvevőszék 2022-es jelentése szerint a szakok nemi preferenciája létező jelenség, ez azonban azt is eredményezi, hogy a férfiak által preferált szakokon jelentősen kevesebben tanulnak, illetve nagyobb az lemorzsolódás esélye is. Martin (2018 idézi Mercader – Duran-Bellonch 2021) szerint a nők STEM³-területek iránti érdektelenségének háttérében a női szerepről alkotott sztereotípiákon alapuló szocializációs folyamat áll, valamint a tudományos és technológiai területek férfi privilégiumként való megjelenítése. A sztereotípiák alkalmazkodó funkciót tölthetnek be, lehetővé téve az emberek számára, hogy kategorizálják és leegyszerűsítsék azt, amit megfigyelnek, és előzetes következtetéseket vonjanak le másokról (Fiske – Taylor 2013). Ugyanakkor negatív hatás is megmutatkozik: egy olyan meggyőződés általánosításán alapuló értékelésnek tekinthetők, amelyek nem felelnek meg a személy egyedi tulajdonságainak. A nemekkel kapcsolatos sztereotípiák különösen nagy ráhatással bírnak, mert a nem a személy olyan perspektívája, amelyet könnyen észrevesznek és emlékeznek rá (Fiske et al. 1991). Ezek az értékelések – akár negatívak, akár pozitívak – mindenképpen befolyásoló erővel bírnak a társadalom minden tagja számára.

A nemek aránytalansága (a horizontális szegregáció) a felsőoktatás egyes területein nem egyedi probléma, számos országban fellelhető (Uchikoshi et al. 2020, Verdugo-Castro et al. 2021, Mercader – Duran-Bellonch 2021, Profiroiu – Nastacă 2018), azonban az egyik legjelentősebb negatív hatása az, hogy létrehoz és fenntart egy nemi hierarchiát a társadalomban (Kreimer 2004 idézi Profiroiu – Nastacă 2018). A nemi szegregáció korlátot szab a foglalkoztatási lehetőségeknek, erősíti a nemi sztereotípiákat, illetve egyenlőtlen erőviszonyokhoz vezet több területen. Mind a férfiakat, mind a nőket „nemüknek megfelelő”, sztereotíp foglalkozási területek felé orientálják, ezáltal befolyásolják a pályaválasztási döntéshozatal folyamatát (Personat et al. 2019). Azok a munkakörök, amelyeket jellemzőbben nők látnak el, veszítenek presztízsükből, s bérezésük is jóval alacsonyabb, továbbá problémát okoz a nők és a férfiak életútbeli esélyegyenlőtlensége tekintetében (Heiniger – Imdorf 2018). A hagyományos nemi szerepek olyan elvárt tulajdonságokat és visel-

² https://www.aszshirportal.hu/storage/files/files/elemzesek/2022/E2202_A_felsofoku_vegzetts.pdf?download=true

³ Science, technology, engineering and mathematics (természettudomány, technológia, műszaki tudomány, matematika)

TANULMÁNYOK

kedésmódokat határoznak meg mindkét nem esetében, ami a karrierrel kapcsolatos nemi sztereotípiák kialakulásához és állandósulásához vezet (Personat et al. 2019). Egyes kutatások kimutatták, hogy a horizontális szegregáció nemenként nagyobb az alacsony státuszú diákok körében (Bourdieu – Passeron 2000). Fontos szerepet játszik a tanulók pályaaugatóját illetően az is, hogy a szülők milyen foglalkozással, végzettséggel rendelkeznek: ha gender-atipikus szakmában dolgoznak, a gyermek nagyobb eséllyel választ saját magának is ilyen foglalkozást – ez az összefüggés azonban elsősorban a fiúknál észlelhető, a lányoknál nem (Dryler 1998 idézi Fényes 2009). McGuire és munkatársai (2020) kutatásukban rávilágítottak arra, hogy a nőknek a STEM-területekkel való pozitív kapcsolatához a gyermekkor korai szakában szükséges elősegítő oktatási beavatkozásokat alkalmazni, mivel az iskolába történő belépést követően, a formális oktatás során felerősödnek a sztereotip félelmek és hiedelmek. A férfiak nemi jellegét hangsúlyozó nemi sztereotípiák merevebbek, ezáltal nagyobb a társadalmi nyomás a férfiak férfias viselkedését illetően – a társadalom hajlamos kirekesztően bánni az eltérő viselkedést mutató férfiakkal szemben (Wilbourn – Kee 2010 idézi Solbes-Canales et al. 2020). A médiában, valamint a közéletben a nők többféle szerepben jelennek meg, amelyek a társadalom szemében elfogadottá válnak, a férfiak esetében azonban továbbra is a nemi sztereotípiák dominálnak – azaz, a nők esetében elfogadottabb a genderatipikus viselkedés és megjelenés, mint a férfiaknál (Solbes-Canales et al. 2020).

A nemek szerinti horizontális szegregáció napjainkban is jelen van az oktatásban, noha a lányok többségben vannak a gimnáziumi képzésben és a felsőoktatásban: a nemek tanulmányi útjai azonban eltérőek, a lányok kevésbé orientálódnak a STEM területek felé (Fényes 2009).

A pedagógus mint a rejtett tanterv legfontosabb „eszköze”

Szabó (1988) szerint minden iskola rejtett tanterve egyedi, és a legfontosabb „eszköze” a pedagógus; s bár az intézmények hasonló séma alapján vannak megtervezve, mégis különbözőek. Az osztályok – az azonos tanárok, tananyag és iskolai környezet ellenére – még inkább különböznek egymástól (Szabó 2002). A pedagógusok nemi szerepekkel kapcsolatos hiedelmei hatást gyakorolnak a tanulókra: a tradicionális nézeteket valló tanárok tanítási gyakorlata során a lányok gyengébb teljesítményt nyújtanak a matematikai és a szóbeli számonkérésekben, s ez különösen felerősödik akkor, ha több éven át tartó folyamatról van szó – azonban a fiúk esetében ez a hatás nem jelenik meg (Alan et al. 2018). A nemek közötti egyenlőség iskolai előmozdításában a pedagógusok fontos kiindulópontot jelentenek, mivel a kutatások bizonyították, hogy a nemi sztereotip hiedelmeik és az oktatási gyakorlatuk jelentősen befolyásolják a tanulók nemi különbségeit (Gunderson et al. 2012, Heyder et al. 2020 idézi Kollmayer et al. 2020). Ezenkívül a tanulók tanulmányi előmenetelére is hatás-

TANULMÁNYOK

sal vannak: a hangsúlyosabb nemi sztereotípiákkal rendelkező tanárok a fiúk számára a matematika- és természettudományi-, a lányok számára pedig a nyelvorientált iskolákat szorgalmazzák (Nürnberger et al. 2016 idézi Kollmayer et al. 2020). Az iskolai nemi megkülönböztetés egyik leggyakoribb színtere a testnevelés óra – gyakoriak a pedagógusok öntudatlan, de nemileg elfogult megjegyzései, mint például „úgy dob, mint egy lány”, „légy férfi”; az ilyen jellegű megjegyzések gyakran elriasztják a lányokat attól, hogy aktívan vegyenek részt a tanórán, valamint jelentősen csökkentik a sportban kevésbé kiemelkedő fiúk önbecsülését (Jung et al. 2018).

Sadker és Sadker (1991) egy három évig tartó kutatásában azt vizsgálta, hogy milyen különbségek mutathatók ki a fiúkkal és a lányokkal kapcsolatos tanár-diák interakciók jellemzőiben. Az osztályokban fehér és színesbőrű nők és férfiak tanítottak. A kutatások során megfigyelték, hogy a pedagógusok hamarabb alakítanak ki interakciót a fiúkkal, több bátorítást kapnak és több figyelmet szentelnek nekik – míg a lányok visszahúzódnak, kevesebbszer szólalnak fel és a tanárok is kevesebb esetben kezdeményeznek beszélgetést velük, mint a fiúkkal. Clarricoates (1978 idézi Corado et al. 2019) szerint a lányok számára kedvezőtlen az osztályterem légköre, mivel a tanárok leginkább a fiúkat helyezik előtérbe.

A pedagógusok mellett az osztálytársak is kiemelkedő szerepet játszanak: ha a gyerekek nem a nemüknek megfelelő módon viselkednek, valószínűsíthető, hogy az negatív következményekkel jár a kortárs kapcsolatok további fejlődésére, valamint a tanulók negatívan reagálnak a jelenségre: verbálisan, de akár tettlegesen is bántalmazhatják eltérően viselkedő társaikat (Ruble et al. 2006, Zucker – Bradley 1995 idézi Muntoni et al. 2021). Az azonos nemű osztálytársak mintaadó szerepet töltenek be és jelentős befolyást gyakorolnak a tanulók tanulmányi fejlődésére (Salikutluk – Heyne 2017 idézi Muntoni et al. 2021). Ezen eredmények alapján a társadalmi környezet a gyermekkor során mindkét nemtől a nemének megfelelő viselkedést fogadja fel, felnőttkorban viszont ez már inkább a férfiak magatartását illetően jellemző, a nők esetében nem.

A horizontális szegregáció megjelenési ideje nem tisztázott: feltételezhető, hogy már egészen korán tetten érhető, így mi is kutatásunkban azt feltételezzük, hogy már az általános iskolában is jelen van a diákok körében, és kialakulásának egyik oka az iskolai rejtett tanterv jelensége. A kutatások nagy része a rejtett tanterv és az iskolai nemi szocializáció kapcsolatát a taneszközökben való megjelenésben látják, így a továbbiakban az erre vonatkozó kutatásokat ismertetjük.

A rejtett tanterv megjelenése a taneszközökben és tananyagokban

Az iskolai tanulásnak, a tankönyveknek a célja – a kognitív képességek mellett – a személyiség fejlesztése és az identitástudat kialakítása is (Cs. Czachesz et al. 1996). A tantervek – s az ezekre épített taneszközök – által sugallt tipikus női és férfi nemi

TANULMÁNYOK

szerep attitűdök befolyásoló erővel bírhatnak a tanulók munkaköri választására. Az oktatási rendszer, s különösen az iskolák kiemelt szerepet játszanak abban, hogy a tanulók milyen képet alakítanak ki magukban a nemüknek megfelelő feladatkörökről és foglalkozásokról, ezért fontos, hogy olyan tanterveket dolgozzanak ki, amelyek mentesek a nemi sztereotípiáktól (Mengistie – Worku 2021). A rejtett tanterv taneszközökben való megjelenése Magyarországon is kiemelten fontos kutatási terület, mivel a pedagógusok a felnövő generációkat ezen eszközök segítségével készítik fel a társadalomba való beintegrálásra (Háber – H. Sas 1980). Az iskolai oktatás nagy szerepet játszik abban, hogy a gyermek milyen képet alakít ki önmagában a tudásról, a kultúráról, s egyfajta motivációs tényezőként is felmerül. A taneszközök célja elsősorban a tantárgyakhoz szükséges specifikus készségek kialakítása; azonban másodlagos funkciójuk, hogy közvetítik a társadalom értékrendjét, világnézetét, és a „tankönyvi világ” sok esetben megerősíti, elmélyíti a gyermekekben a sztereotípiákat (Cs. Czachesz et al. 1996).

A taneszközök fontos szerepet játszanak abban, hogy milyen képet alkotnak egy adott tantárgyról az eltérő nemű tanulók számára. Az olvasókönyvek többségében a munka és hivatás inkább a férfiak területeként jelenik meg, a nők pedig a legtöbb esetben otthon vannak, és a gyerekekkel foglalkoznak. A férfiak magas, a nők pedig kevésbé izgalmas, alacsonyabb presztízű munkakörökben jelennek meg (Cs. Czachesz et al. 1996). Ezek az ábrázolások azonban veszélyesnek minősülnek, mivel újratermelik a társadalmi egyenlőtlenségeket, valamint sok esetben az oktatási tananyagokban a nők észrevehetetlenek és láthatatlanok maradtak (Kereszty 2007). A jelenség kialakulásáért nem okolhatók kizárólag az iskolák, a tantervek és a taneszközök, az azonban bizonyos, hogy megerősítik a nemi szerep attitűdök elmélyülését a tanulóknál (Háber – H. Sas 1980). Horváth (2009) szerint a tankönyvek fontos szerepet játszanak a nemi szocializációban. A szerző a nemi sztereotípiák megerősítését elsősorban a taneszközökben és a tananyagokban látja, melyek leképezik egy adott társadalom nemi sztereotípiákon alapuló értékrendjét (Horváth 2009). Ezzel azonosítható Kozma Tamás felfogása is, miszerint az iskolában a tanulók elsajátítanak egy szerepet, megtanulnak együtt élni vele, majd a csoport (osztály) tagjaivá válni (Kozma 1999).

A nemzetközi kutatások közül bemutatjuk néhány fejlődő országokban zajló kutatás eredményeit, amelyek nem sokban térnek el a hazaiaktól. Egy Tanzániában végzett kutatás során (Mkuchu 2004) megvizsgálták az általános iskolai tankönyveket (hat tantárgy – 40 könyv) és kimutatták, hogy a vizsgált taneszközök a nemi szempontok alapján torzítanak. A nők alulreprezentáltak a férfiakhoz képest, a hatalom a férfiak terepe, továbbá erőteljesen hangsúlyozzák a férfiasság és a nőiesség vonásait. A megoldást abban látják, ha nemi sztereotípiáktól mentes tankönyveket hoznának létre. A szerző szerint a tankönyvek által sugallt rejtett tantervek negatív hatással vannak a tanulókra, ezáltal a teljes társadalomra, mivel meggátolják a nemek közötti egyenlőség megteremtését. A legmélyrehatóbb üzenetet a lányok szá-

TANULMÁNYOK

mára közvetíti: az alulreprezentáltság megerősíti bennük az önmagukról alkotott negatív énképet. Indonéziában hasonló problémákkal küzdenek (Susilowati 2012): a hagyományos családmódel tankönyvekbe való beágyazódása nagymértékben hátráltatja a nemek közötti egyenlőséget. Islam és Asadullah (2018) kvantitatív tartalomelemzést végeztek a nemi sztereotípiák azonosítása érdekében Malajziából, Indonéziából, Pakisztánból és Bangladesből származó kormányzati középiskolai angol nyelvű tankönyvek alapján (Islam – Asadullah 2018). Elemzésük megerősíti a férfi-túlsúlyt a tankönyvekben: az összesített női jelenlét 40,4%, együttvéve a szöveges és képi ábrázolásokat. A női foglalkozások többnyire hagyományosak és kevésbé tekintélyesek, a nőkhöz introvertált és passzív személyiségegyeket kapcsolnak; leginkább az otthoni és a házon belüli tevékenységekben vesznek részt, míg a férfiak kiemelt szerepet töltenek be a szakmai területeken (Islam – Asadullah 2018). Hasonló eredményekre mutatott rá egy Etiópiában végzett kutatás is, ahol a nyolcadik osztályban használt angol nyelvű tankönyveket vizsgálták (Mengistie – Worku 2021), valamint a pakisztáni Pandzsáb államban használt, ötödikesek számára készített tankönyvek elemzése is (Ahmad – Shah 2019). Kimutatták, hogy a tankönyvek nemi szempontok szerint elfogultak, a nemek egyenlőtlenül jelennek meg: míg a férfiak domináns és befolyásos pozíciókban, addig a nők alsóbbrendűként, másoktól függő egyénként vannak ábrázolva (Ahmad – Shah 2019). Papadakis (2018) Görögországban az első három évfolyamon használt számítástechnikai tankönyveket vizsgálta meg: megállapította, hogy bár az iskolai könyvek megújultak – az első és második évfolyamon egy új, átdolgozott kiadvány került kiadásra, a harmadik évfolyamon pedig egy régebbi – azonban a nemi sztereotípiák továbbra is fellelhetők bennük. Egy 1-4. évfolyamokon használt, török nyelvű tankönyveket vizsgáló kutatásban (Ozer et al. 2019) rávilágítottak arra, hogy azok a karakterek, akik androgün tulajdonságokkal voltak ábrázolva, pozitív hatással lehetnek a gyermekek nemi szerepekről alkotott véleményére. Emellett az olyan típusú szövegekben, ahol a szereplők nemét nem jelenítették meg, lehetőséget adtak az olvasók számára, hogy a karaktereket a saját nemük szerint értelmezzék, ezáltal elősegítve a társadalmi nemi sztereotípiák lebontását (Ozer et al. 2019).

A fentebb ismertetett eredmények egyértelművé teszik, hogy a taneszközök kiemelt szerepet játszanak a tanulók nemi szocializációját illetően: elősegíthetik, illetve meggátolhatják a társadalmi nemi korlátok ledöntését.

Az empirikus vizsgálat módszere, eszköze és mintája

A kutatás során általános iskolában tanító pedagógusokkal készítettünk félig strukturált interjút. A mintavétel módja a megítélésen alapuló, szakértői mintavétel. Az interjú célja a pedagógusok nézeteinek, tapasztalatainak, élményeinek feltárása a férfiközpontú tananyagról, a rejtett tantervről és a nemek szerinti horizontális szeg-

TANULMÁNYOK

regációról. Az interjúk elemzése kategorizáció és interpretáció által történik. A járványhelyzetre való tekintettel nélkülözniünk kellett a személyes jelenlét lehetőségét, így online szóbeli formában készült el a vizsgálat. E formátum hiányossága, hogy nem alakul ki olyan mértékben a kérdező és az alany között bizalmi kontakt, mint a személyes jelenlétnél, mindezek ellenére sikerült egyénenként körülbelül 50-60 perces interjúfelvételeket készítenünk.

A kutatás megkezdése előtt négy kutatási kérdést fogalmaztunk meg:

- Mi jellemzi a pedagógusok saját nemi szocializációját (szülei és pedagógusaik hatása)?
- Hogyan jelenik meg a rejtett tanterv hatása a nemi szocializációra a történelem, az ének-zene és a fizika tantárgyak oktatása során (taneszközökben és a tantervben)?
- Saját bevallásuk szerint tesznek-e különbséget a pedagógusok az eltérő nemű tanulók között? Milyen tényezők állnak a megkülönböztetés/egyenlőség hátterében?
- Befolyással bírnak-e a pedagógusok a tanulók pálya- és tantárgyi orientációjára?

A vizsgálat 18 pedagógussal készült el, akik ének-zenét, fizikát és történelmet tanítanak. A tantárgyak kiválasztásának hátterében a egészség-, a humán- és a természettudományi tantárgyi kategóriák megjelenítése és összevetése állt. Három ének-zene, tizenegy történelem, három fizika és egy ének-zene – történelem szakos tanár vett részt a lekérdezésben. A mintavétel során az előregedő pedagógustársadalom jelenségével találtuk magunkat szemben: alanyaink többsége 40-60 év közötti, valamint nagyrészt nő. Számos kutatás bizonyította, hogy a nők felülreprezentáltak a pedagógus pályán (Fónai – Dusa 2014, Veroszta 2015, Polónyi 2004), és ez mintavételünk során is megmutatkozott. A pedagógusok 10 megyéből képviselték magukat, jelentősebb számban Pest megyéből – négyen középsőekben, a többiek kis- és nagyvárosokban élnek/tanítanak.

Az interjúk főbb dimenziói

Az interjú négy blokkra tagolódik, amelyek középpontjában a pedagógusok saját családi és iskolai nemi szocializációja, a gender perspektíva és a rejtett tanterv, továbbá a Nemzeti Alaptanterv kérdésköre áll.

1. blokk: bemutatkozás, a szülők gender atipikus vagy tipikus foglalkozása;
2. blokk: pedagógusok családi és iskolai nemi szocializációja,
3. (fő) blokk: a tanulók nemi szerepének elsajátítása, a nemek közötti pedagógusi különbségtétel, a nemi szerepek tanórai megjelenése,
4. blokk: a tanulók „hozott” nemi szerepfelfogásának változása a tanítási gyakorlatuk alatt, és a pedagógusok ezzel összefüggő oktató, nevelő tevékenysége

TANULMÁNYOK

Az interjúk fő célja, hogy képet adjanak a rejtett tantervről, a nemi szocializációról, a diákok nemek szerint eltérő pályaaorientációjáról az általános iskolában a pedagógusok szemszögéből, illetve hogy megtudjuk, milyen eltéréseket észlelnek a fiú- és a lánygyermekek tanítását illetően.

1. táblázat. Az interjúalanyok adatai

Az interjúalanyok adatai							
	Nem	Kor	Megye	Tanított tantárgy	Pályán töltött idő	Anya végzettsége	Apa végzettsége
1.	nő	53 év	Csongrád megye	ének-zene	31 év	érettségi	érettségi
2.	nő	45 év	Hajdú-Bihar megye	történelem	24 év	tanító	egyetem
3.	nő	61 év	Pest megye	történelem	39 év	8 általános	8 általános
4.	férfi	55 év	Pest megye	történelem	30 év	érettségi	érettségi
5.	férfi	55 év	Nógrád megye	fizika	25 év	8 általános	érettségi
6.	férfi	25 év	Pest megye	fizika	6 hónap	főisk. diploma	érettségi
7.	nő	41 év	Somogy megye	történelem	18 év	szakmunk. képz.	érettségi
8.	nő	56 év	Tolna megye	fizika	34 év	8 általános	szakmunk. képz.
9.	nő	54 év	Heves megye	történelem	31 év	szakmunk. képz.	szakmunk. képz.
10.	nő	46 év	Pest megye	ének-zene	26 év	érettségi	szakmunk. képz.
11.	nő	40 év	Tolna megye	ének-zene	17 év	főisk. diploma	szakmunk. képz.
12.	nő	27 év	Sz-Sz-B megye	történelem	3 év	főisk. diploma	szakmunk. képz.
13.	nő	58 év	Pest megye	történelem	33 év	szakmunk.képz.	érettségi
14.	nő	55 év	Veszprém megye	történelem	36 év	szakmunk.képz.	szakmunk. képz.
15.	nő	53 év	J-N-Sz megye	történelem	35 év	8 általános	érettségi
16.	nő	43 év	Sz-Sz-B megye	történelem	15 év	érettségi	érettségi
17.	nő	50 év	J-N-Sz megye	történelem-ének-zene	30 év	érettségi	szakmunk. képz.
18.	nő	51 év	Nógrád megye	történelem	26 év	egyetemi diploma	technikum

Forrás: saját szerkesztés

TANULMÁNYOK

A vizsgálat eredményei

A ráhangolódás érdekében elsőként egyszerű, bemutatkozó kérdéseket tettünk fel, amelyek az alanyok szociodemográfiai háttérére irányultak. Az anyák végzettségét illetően többségében gimnáziumi (érettségi) vagy főiskolai végzettséggel rendelkeznek. A tanári pályát mindössze egy alany édesanyja választotta, ő tanítóként helyezkedett el. A 8 általánost, illetve szakmunkásképzőt végzett anyák nagyban támogatták gyermekeik továbbtanulását: a tanulással töltött évek alatt mindvégig hangsúlyozták annak fontosságát, s felhívták a figyelmet a saját korán befejezett tanulmányaira, s az ebből adódó hátrányokra. A pedagóguspálya iránti elköteleződés gyökere interjúalanyainknál nem a szülői mintában keresendő, mivel egy esettől eltekintve nem jelenik meg az anyák végzettségét illetően. Azonban további négy esetben gendertipikus foglalkozást figyelhetünk meg: három esetben ápolónői, egy esetben pedig diplomás szociális munkás végzettséggel rendelkezik az alany édesanyja. Genderatipikus képzettséget egyik anya esetében sem találtunk.

Az apák többsége gimnáziumi (érettségi) végzettséggel rendelkezik, általános iskolaival mindössze egy, ellentétben az édesanyákkal, ahol négynek volt 8 osztálya. Szintén ellentét érzékelhető a főiskolai tanulmányokkal kapcsolatban, mivel az anyák közül öt folytatott ilyen szintű tanulmányokat, miközben az apák közül egy sem. A gimnáziumi végzettség után a szakmunkásképzőben végeztek a legtöbben, illetve elmondható, hogy mind a tizennyolc alany édesapja gendertipikus foglalkozást választott, és mindannyian támogatták gyermekeik továbbtanulását.

A megkérdezett pedagógusok mind az édesanyákat, mind az édesapákat illetően úgy nyilatkoztak, hogy pályaválasztásukat szüleik nem befolyásolták, elfogadó, támogató családi háttérrel biztosították számukra tanulmányaik során. Azt azonban megkövetelték, hogy bármit is választanak, igyekezzenek minél magasabb eredményt elérni, s törekedjenek képességeik fejlesztésére.

Az interjú második blokkjában a pedagógusok családi és iskolai nemi szocializációjára vonatkozó kérdéseket tettünk fel. A hagyományos nemi szerepkör elsajátítása egy kivétellel (az édesapja nagyon korán meghalt, így 'férfiminta' nélkül nőtt fel) minden alany esetében megjelent, csak néhány kisebb, ám mégis jelentősnek mondható eltérés mutatkozott meg.

„A hagyományos családmódel szerint nevelődtünk az öcsémmel. Ebbe viszont belefért az is, hogy én kíváncsi voltam a műszaki dolgok iránt, így azokat is megismerhettem a főzés, a házimunka mellett. Sosem volt kétség, hogy ugyan fizikailag képes volnék például a kertben bizonyos munkákat megcsinálni, de lányként/nőként nem engedték, mert „az nőnek nem való”... rotációs kapával dolgozni például. Teljesen természetes volt, hogy addig tanulhatok, ameddig szeretnék. Nagyon büszkék voltak rám, amikor a diplomámat megkaptam. Pedagógusi sikereimnek is örültek, ám ugyan így a gyermekeim születésének is!” (50 éves, történelem-ének-zene szakos tanárnő)

TANULMÁNYOK

Az alany, bár hagyományos nemi szerepmodellel sajátította el családjában, lehetőséget kapott arra is, hogy gender-atipikus tevékenységekkel is megismerkedhesen. Tanulmányait illetően családja támogatta, pályaválasztásában nem korlátozták – azonban „*ha otthonról nem is, de az iskolában eléggé irányítottak minket abban, hogy milyen pályát kellene válasszunk... (...) Nem mintha megbántam volna, nekem megfelelő volt a terelgetés, de így utólag belegondolva... annyi minden lehettem volna még.*” (50 éves, történelem–ének-zene szakos tanárnő) A történelem – ének-zene szakos tanárnő esetében a pályaválasztás tekintetében az iskola jelentősebb befolyással bírt, mint a család, akik nem szándékoztak célzottan irányítani gyermekük választását, viszont elfogadóan viszonyultak döntéséhez.

A hagyományos neveltetés mellett a női szerepek kettőssége is megjelenik a következő alany válaszában:

„Apai nagymamám hamar megözvegyült, hat gyermekkel maradt. A nagyobb fiúk, édesapám ötödikként dolgozni kényszerült, amíg a legnagyobb katonaságnál volt. A lányok vigyáztak a gyerekekre, amíg nagymama a földéken kapált. Főzés, mosás, tisztántartás, és fiúk fegyelmezése is rájuk hárult. Anyai nagymamám 1956 eseményei hatására maradt egyedül. Nagyapám zöld határon távozott, szó nélkül NSZK-ba. Három gyereket hagyott hátra. Édesanyám vasútra ment dolgozni, így főiskolai tanulmányait nem kezdhette el, mert bátyja katonaságban volt. Anyukám második gyermek. Kishúgára vigyázott, amíg mama a TSZ-ben földmunkát végzett. Anyukám mosott, főzött, takarított.” (46 éves, ének-zene szakos tanárnő)

A visszaemlékezésben mindkét nagyszülő esetében megfigyelhető, hogy a nagymama szerepelt családfőként, ő vette kezébe a család irányítását. A fiúgyermekek dolgoztak vagy besorozták őket katonának. A leánygyermek besegítettek a háztartásba, illetve a kisebb gyermekekre vigyáztak. A tanárnő édesanyja elődjeihez hasonlóan korán egyedül maradt, így a gyermeknevelés és a családfenntartás az ő vállára nehezedett – ezáltal azt a mintát sajátította el, hogy egy nő lehet egyszerre anya és dolgozó nő, s törekszik arra, hogy saját gyermekeit is ezek szerint nevelje, továbbá fiának is ki kell vennie a részét a házimunkából. Ugyancsak a kölcsönösség elve jelenik meg egy fizikaszakos tanárnő szavaiban is:

„(...) mivel tehenünk is volt, ott nem lehet, hogy csak a férfi dolgozik kint, hanem a nő is, tehát mint ahogy anno, régen, tehenészet volt, földművelés volt, szőlőkapálás, minden minden minden... Tehát keményen mezőgazdasági munkában és ott mindenki mindent csinált. Mikor kiért rá, mert ők is munka mellett csinálták.” (46 éves, fizika szakos tanárnő)

TANULMÁNYOK

A megkérdezett alanyok visszaemlékezéseik alapján hagyományos nemi szerepmintákat sajátítottak el, azonban mindhárom interjúrészletből felsejlik, hogy gyermekként lehetőséget kaptak arra is – több esetben elvárásként is megjelent –, hogy a nem a nemüknek megfelelő feladatköröket is el tudják látni. Ez a jelenség csak a női tanároknál volt megfigyelhető, a kutatásunkban résztvevő három férfi tanárnál nem – meglátásaik alapján nekik csak a „*férfiaktól elvárt*” feladatokban kellett részt venniük. Feltételezzük, hogy ennek hátterében a 20. századra jellemző viharos események állhatnak, mivel a háborús konfliktusok időszakában a férfiak hadba vonultak, a nők pedig a háttérországot képviselték, ezáltal kettős szerepben kellett helyt állniuk.

A következő szakaszban arra voltunk kíváncsiak, hogy a pedagógusok tanulmányaik során észleltek-e különbséget a lányokkal és fiúkkal való viselkedés, elvárás tekintetében a pedagógusaik részéről. 10 fő nem észlelt különbséget (úgy vélik, „*hagyományosan*”, nemük szerint bántak velük a tanárok), 8 fő azonban igen, s az oktatás minden szintjén érzékelhető volt számukra.

„Igen: a lányokat kevésbé tartották okosnak. A gyors férjhezmenetelt tartották fontosnak, a gyerekszülést...” (53 éves, történelem szakos tanárnő) *„Igen. Úgy érzékeltém, hogy a fiúkat mindig éretlenebbként, „gyermekebbekként” kezelték a tanárok. A lányokat pedig mindig rendesebbnek, jobb magaviseletűnek könyvelték el.”* (25 éves, fizika szakos tanár)

Két, egymásnak némiképp ellentmondó vélemény mutatkozik meg: az egyikben a lányokat kevésbé okosnak, míg a másikban a fiúkat éretlenebbnek titulálták. A további megkérdezett pedagógusok is hasonló esetekről számoltak be, bár sokan úgy vélik, némely esetben gyermeki irigységük is szerepet játszott, ha az ellenkező nemű diáktársat szorgalmasabbnak, okosabbnak vélték az őket tanító tanárok.

Egy alany kivételével minden pedagógus tudott legalább egy azonos és egy ellenkező nemű tanárt mondani, aki nagy hatással volt rá – pozitív és negatív példák is megjelentek. A férfi tanárok közül egyikőjük sem emlékezett negatív példára – ezt az egyik alany azzal indokolta, hogy a férfiakkal a pedagógusok sokkal elnézőbbek, különösképpen akkor, ha

„pedagóguspályára készülnek, ugyanis belőlünk nincs valami sok.” (55 éves, fizika szakos tanár)

A tanárnők esetében azonban mind a tizenöt alany fel tudott idézni olyan oktatót, aki negatívan állt hozzájuk, nemükből adódóan.

„(...) az egyik filozófia tanárom, aki soha nem felejtette el egyetlen előadáson, vizsgán sem megemlíteni, hogy persze a nők ehhez a tantárgyhoz nem igazán

TANULMÁNYOK

értenek, de ne izguljanak, egy kettést majd megpróbál kihúzni belőlük.” (53 éves, történelem szakos tanárnő)

A lányoktól elsősorban azt várták el, hogy „szépek, szorgalmasak legyenek, és kevésbé erőteljesen érvényesítsék az akaratukat, mint a fiúk” (40 éves, ének-zene szakos tanárnő)

Ezen meglátások alapján úgy vélhetjük, hogy a nők esetében jelentősen megváltozik a gender-sztereotip viselkedés a tanárok részéről – a fiúkkal elnézőbbek, illetve nemükből kiindulva jobb képességekkel ruházzák fel őket.

A pozitív pedagógiai mintaképek mindegyike hatással volt arra, hogy az adott alany a tanári pályát válassza:

„Az általános iskolában az osztályfőnököm ugyanilyen szakos tanár volt, mint én lettem. (...) A mai napig nagyon jó viszonyban vagyunk, bármilyen kérdéssel fordulhatok hozzá, sokszor magánbeszélgetéseket is folytatunk. Mindig biztat, ösztönöz, figyelemmel kíséri és elismeri szakmai, pedagógiai munkámat.” (54 éves, történelem szakos tanárnő)

A megkérdezett pedagógusok szerint a családi háttérből adódó megerősítésen kívül rendkívül fontos volt számukra tanáraik támogatása is. Tanulmányaik során nemcsak a tananyag elsajátítása került a középpontba, hanem a tanítás módszertana is. Tanári mivoltuk kialakításában jelentős szerepet játszottak egykori pedagógusai, mind a negatív, mind pedig a pozitív élmények esetében. Az egyik interjúalany által „tanítási kultúraként” megnevezett jelenség – amelynek definiálása azonosítható a rejtett tantervvel – szerint a pedagógus minden szavával, cselekedetével, reakciójával hatással van a tanulóira, akkor is, ha éppen nem egy adott tanórai anyag elsajátításáról van szó – s ez kihatással lesz a diákok életének akár több szegmensére is. A negatív példák ugyanolyan ösztönző erővel bírnak, mint a pozitívak, mivel a leendő pedagógus véleményt alkot arról, hogy milyen elvárásokat támaszt magával szemben a jövőbeni munkamorálját illetően.

A harmadik, fő blokkban a tanulók nemi szerepének elsajátításáról, a nemek közötti pedagógusi különbségtételről, valamint a nemi szerepek tanórai megjelenéséről kérdeztük őket. A pedagógusok egyhangúan egyetértettek abban, hogy a tanulók a nagyrészt tradicionális nemi szerepeket sajátítják el otthon, azonban egy negatív irányba történő társadalmi változás is megfigyelhető.

„A legfontosabb Magyarországon, amit az átlag gyerek megtanul, amíg felnő, hogy a férfinak el kell nyomnia az érzelmeit... nem sírhat stb., míg a nők pedig azt, hogy a férfiaknak irányító szerepe van, de legalábbis az irányító szerep látszatát fenn kell tartani a külvilág felé.” (25 éves, fizika szakos tanár)

TANULMÁNYOK

Hasonlóan negatív képet fest le a következő alany:

„(...) mintha a szülőkre is ez lenne a jellemző. Nem érdekli őket, hogy... tudás legyen a gyerekeknek, hogy majd egyszer képes legyen a saját lábán megállni, hogy értse, miről szól az iskola, hogy értse, miről szól a tanulás... (...) nem tudom, milyen családapák lesznek a gyerekek nagyrészből. Vagy családanyák.” (55 éves fizika szakos tanár)

A nemi szerepek gyermekkorban történő elsajátítása során már nem a család van a középpontban, hanem a média. A gyermekek már nagyon fiatalon megismerkednek az elektronikai eszközökkel – „*addig sem kell velük foglalkozni*” – és olyan tartalmak is elérhetővé válnak számukra, amelyek nem a koruknak megfelelőek. A pedagógusok véleménye szerint a mai szülői társadalom jelentős változásokon megy át, és nem feltétlenül tölti be azt az elhivatott szülői státuszt, ami a korábbi generációkra volt jellemző. Az egyik pedagógus így fogalmazza meg:

„a szerepminták sincsenek meg. Ahol meglennének a szerepminták, erőteljesen, azoknál a gyereknél szerintem a kötelességtudat jobban meg is van, hogy mit kell csinálni, mi a dolgom. A gyerekek 90 %-nál ez nincs meg... Ez pedig szerintem onnan jön, hogy a családból ezt nem látja.” (41 éves, történelem szakos tanárnő)

A megkérdezett pedagógusok úgy vélik, hogy egy úgynevezett „szülői érdektelenség” figyelhető meg: a szülői feladatok egyre inkább áthelyeződnek a tanárok vállára, ezáltal több fronton kell helyt állniuk, s a leterheltségük is nő.

Az előbbiekkal ellentétben a nemek közötti különbségtételt és a nemi szerepek tanórai megjelenését illetően megosztottabb válaszokat kaptunk. Az ének-zene tanárnők mindegyike úgy nyilatkozott, hogy a nemek közötti különbségtétel az ő tantárgyukban különösen adott; hiszen míg óvodában, illetve alsó tagozatban minden gyermek élvezettel énekel, addig a felsőbb évfolyamokban, a mutálástól kezdve a fiúk számára „*cikivé*” válik az éneklés.

„Énekórán figyelek a mutáló hangú srácokra, a rekedtekre, a megfázottakra, krónikus légzészgyenge, asztmás tanulókra. Egyéni bánásmódban részesülnek felelősor, és a közös éneklésor is.” (46 éves, ének-zene szakos tanárnő)

A hangváltozás időszakában a fiúk hangjára különösen ügyelni kell, ugyanis a felesleges erőltetés által károkat okozhatunk a gyermek hangszalagjaiban és lelkében egyaránt. E jelenségnek köszönhetően adottá válik a nemek közötti különbség, mivel a lányok énekelnek, a fiúkat pedig inkább „*békén hagyják*”. Tantárgyuk tekintetében a nemi szerepek leginkább a népzenei köszönhetően vannak jelen, amelyek a ha-

TANULMÁNYOK

gyománys szerepelvárásokat közvetítik. Női zeneszerzőket egyikőjük sem mutat be tanóráikon, inkább a különböző nemű előadóművészekre helyezik a hangsúlyt.

„Mivel főleg férfi... pontosabban csak férfi zeneszerzőket tanítunk, így kínosan figyelek az életrajzok során az „anyák”, „feleségek”, „testvérek” és „előadók” személyét is kiemelni. Fontosnak tartom, hogy lássák a női szerep változását.” (40 éves, ének-zene szakos tanárnő).

A fizika és történelem szakos pedagógusok saját bevallásuk alapján egyáltalán nem tesznek különbséget tanulóik között nemük alapján, azonban elfogadottnak és evidensnek tartják, hogy a lányok a humán-, a fiúk pedig a reáltantárgyak felé orientálódnak. A lányokat mindkét tantárgy esetében szorgalmasabbnak tartják, még ha nem is érdekli őket az adott tananyag, ámbar az összefüggéseket kevésbé látják át. A fizika oktatása során a nemi szerepek egyáltalán nem jelennek meg, s az e tárgyat oktató pedagógusok nem helyeznek hangsúlyt a női fizikusokra, mivel úgy vélik,

„a nők itt nem tudnak nagyot alkotni” (55 éves, fizika szakos tanár)

„A nők jelenlétének eltűzött bemutatása viszont szerintem hiteltelen.” (25 éves, fizika szakos pedagógus)

Vizsont törekszik arra, hogy legalább néhány esetben rávilágítson női kutatókra, s azok munkásságára. A megkérdezett pedagógusok szerint azonban kiemelten fontos a szülők hozzáállása a természettudományi tantárgyakhoz, mivel a „hozott berögződéseket” (például a szülő nem szereti a fizikát/matematikát, megbukott belőle, rossz volt a tanára) nagyon nehéz áthidalni, s többségében a gyermek már ezzel az előítélettel fordul a tárgy felé. A magasabb végzettségű szülők magasabb elvárásokat támasztanak a gyermekeikkel szemben. Azonban a „hozott berögződések” nem csak negatív töltetűek lehetnek:

„(...) a gyermek a tanárszeretetet is átveszi... ha én tanítottam az anyját, apját, nagytesóját, vagy akárkijét, aki szeretett engem, akkor nagy valószínűséggel ő is szeretni fog... tehát ez ilyen szeretet-orientáció is. Vagy szimpátia-orientáció? (...) Mindkét kifejezés jó ennek a jelenségnek a leírására.” (56 éves, fizika szakos tanárnő)

A szülők kiemelt szerepe megjelenik a pályaorientáció során is: a legtöbb esetben a nyolcadik osztály végén a szülő szava a döntő tényező, a gyermek azt az iskolát választja, amelyet édesanyja, édesapja a megfelelőnek vél számára. Ennek okaként több lehetőséget vonultatnak fel: a szülő jobban tudja, mi a célszerű a gyermeknek; beteljesületlen álmaikat akarják megvalósítani a tanulókon keresztül; valamint –

TANULMÁNYOK

leginkább roma tanulók esetében – minél közelebb legyen az adott iskola a lakóhelyhez és minél kevesebb ideig tartson a képzés. A pályaválasztás során leginkább iskolát választanak, nem pedig szakmát: az utógondozás során számos alkalommal észlelhető, hogy a diákok módosították az eredeti elképzeléseken – ezek általában már nem a szülői befolyás hatására történnek.

A Nemzeti Alaptanterv sem a fizikában, sem az ének-zenében, sem a történelemben nem jeleníti meg megfelelően a nemi szerepeket.

„A történelem elég férfias tantárgy szerintem... Nagyon ritkán tanulunk nőkről, de akkor kihangsúlyozom, hogy ebben a férfias környezetben milyen nagy tettet hajtottak végre.” (43 éves, történelem szakos tanár)

A történelem tantárgy oktatása során a kiemelkedő uralkodók/feleségeken, valamint a cselédeken, ágyasokon kívül csak a 19. századtól kezdve foglalkozik a nőkkel, mint a történelmet befolyásoló személyiségekkel; ám ez a tankönyvekben, csekély mértékben, felszínesen jelenik meg. Ellenben a hon-és népismeret (amely a történelem egyik társágazata, s általában az e szakos tanárok tanítják) erőteljesen hangsúlyozza a hagyományos nemi szerepek elsajátítását. A kiemelkedő női személyiségek bemutatására időhiány miatt nem fordítanak időt, mivel nehézséget okoz számukra a hatalmas tananyagmennyiség megfelelő módon történő átadása (több esetben ugranak át „kevesbé fontos” részeket, hogy maradjon idő a „fontosabbakra”).

Mindhárom szak esetében különösen fontosnak tartják a pedagógus személyét.

„A pedagógusnak példát kell mutatnia a gyerekeknek a viselkedésével. A gyerekek a hiteles tanárokkal azonosulnak és átveszik a tulajdonságaikat, a hiteltelen tanárokkal szemben pedig ellenazonosulnak és igyekeznek elkerülni, hogy olyaná váljanak.” (25 éves, fizika szakos tanár)

A tantárgyakat illetően nem maga a tantárgy a lényeges, hanem az a személy, aki az órát tartja.

Ha a gyermek nem kedveli a tanárt, akkor a legtöbb esetben a tárgyat sem fogja, de ha kedveli a pedagógust, akkor elfogadóbban, nyitottabban áll a témához.

A nők láthatatlanságát illetően a tanárnők esetében jelentősen megoszlanak a vélemények: míg egyesek úgy vélik, hogy szó sincs láthatatlanságról és értékközvetítésről, addig mások szerint ez a jelenség hangsúlyozza a nők másodlagos szerepét, s azt, hogy a kiemelkedő tettek, célok a férfiak kiváltságai. Azonban egyetértettek abban, hogy bár a pedagóguspálya az elnöiesedés felé halad (az ÁSZ 2022 adatai szerint 2021-ben a hazai közoktatásban dolgozó oktatók 82%-a nő), s a férfipedagógusokra „kihaló fajként” kell tekinteni, a nők mégsem jelennek meg a tantárgyak témáinak tükrében. A taneszközök közrejátszanak abban, hogy a nemekkel kapcsolatos társadalmi sztereotípiák rögzüljenek. A tankönyvek többnyire a fiúkat,

TANULMÁNYOK

férfiakat bátor, kezdeményező, független egyéniségként ábrázolják, míg a lányokat/nőket inkább passzív szerepekben tüntetik fel. Így a rejtett tanterv részeként a tankönyvek átalakíthatják, erősíthetik vagy csökkenthetik a fejlett és fejlődő hatalmi viszonyokon, mind az osztályteremben, mind pedig a társadalomban (Kereszty 2009).

A megkérdezett pedagógusok megkülönböztetésről alkotott véleménye árnyaltabb képet mutat: az ének-zene szakos tanárok a tantárgy tekintetében egyértelműnek tartják a nemek közötti megkülönböztetést, tekintettel a biológiai és a kamaszkori adottságokra, azonban a fizika és történelem szakosok egyaránt úgy vélik, hogy nem tesznek különbséget a nemek között (Stromquist (2007) ezt a jelenséget nevezi „nemi vakságnak”). A természettudományi tantárgyak esetében a pedagógusok személye mellett fontosnak tartják az otthonról hozott berögződéseket is, amely véleményük szerint nagyban befolyásolja a gyermek tantárgyi orientációját. Az eltérő szakos tanárok különböző nézőpontot képviselnek annak tekintetében, hogy a nők mennyire és milyen módon jelennek meg a tananyagban: többségük érzékeli a nemek szemléltetésének eltérését, azonban vagy elfogadottnak és tantárgyból eredendőnek tartják, vagy pedig az időszűkének következtében nem szánnak időt a jelenség kompenzálására.

Végül arról kérdeztük a pedagógusokat, hogy tanítási gyakorlatuk alatt megváltozott-e a tanulók „hozott” nemi szerepfelfogása, és ennek nyomán az ők ezzel összefüggő oktató, nevelő tevékenysége. Hasonlóan a korábbi kérdésekhez, itt is jelentősen eltérő válaszokat kaptunk. A megkérdezett 18 pedagógusból 10 azt válaszolta, hogy egyáltalán nem következett be változás a nemi szerepfelfogást illetően, így nekik maguknak sem kellett változniuk, változtatniuk ezzel kapcsolatban. A fennmaradó 8 tanár azonban úgy vélte, hogy jelentős változások következtek be. Egyrészt finomodtak, tompultak a nemi szerepek közötti különbségek és változnak a nemi sztereotípiák – azonban ez leginkább a városi iskolákban figyelhető meg, a falusiakban még gyerekcipőben jár. Míg korábban az apák elenyésző szerepet vállaltak a tanulók iskolai életében, mostanra egyre több édesapa hozza a gyermeket iskolába, vesz részt a szülői értekezleteken, s vállal iskolai feladatot. Mind a nyolc pedagógus kiemeli a média befolyásoló erejét, amely mindig kihangsúlyoz egy-egy tulajdonságot, kinézetet, vagy viseletet, amit „divattá” emel, s a tanulók követni kezdik, s ezáltal olyanná akarnak válni, illetve olyanná akarják formálni magukat.

„A lányok többsége „elfiúsodik”. Csökkent a régen jellemző gyengédség, empátia készség. Verekedősebbek, az ocsmány beszédtől sem riad vissza a néhány lány. A fiúk sokszor „bunkó” viselkedéssel leplezik érzékenységüket, mert az nem „menő”. (...) Összességében pedig a nem tisztelünk senkit és semmit a jellemző. Kevés a kivétel és nem függ a nemektől. Sokszor úgy érzem elavult az általam képviselt hagyományos nemi felfogás.” (56 éves, fizika szakos tanárnő)

TANULMÁNYOK

A nemi szerepek elmosódásának tulajdonítják azt a jelenséget, amelyet a fizika-szakos tanárnő „elfíúsodásnak” nevez. A lányok már kevésbé élik meg nőiségüket viselkedésükben, ellenben kinézetüket tekintve egyre inkább – sokszor idejekorán hangsúlyozzák azt. Modorukban, hozzáállásukban, attitűdjeikben a fiúktól „megszokott és elvárt képet” mutatnak, ezáltal próbálva kivívni maguk számára a lányok közötti rangsor csúcsát. Ez az ambivalencia azonban a legtöbb esetben önpusztításhoz, önmegtagadáshoz vezet, amely súlyos válságot okozhat egy serdülő leány lelkében. A pedagógusoknak erőteljes szerepe van abban, hogy időben észrevegye az esetlegesen felmerülő lelki viszontagságokat, s próbáljon meg segíteni a gyermeknek – akár fiú, akár lány, ugyanis a serdülőkori problémák mindkét nem esetében jelen vannak.

Az eredmények összegzése

Tanulmányunk empirikus szakaszában az általunk megkérdezett 18 ének-zene, történelem és fizika szakos pedagógusok meglátásait elemeztük. Első kutatási kérdésünk a pedagógusok családi és iskolai nemi szocializációjára vonatkozott. Az interjúalanyok többségében úgy nyilatkoztak, hogy gyermekkoruk során a hagyományos nemi szerepek elsajátítása dominált, de lehetőséget biztosítottak számukra abban a tekintetben, hogy ne csak a nemüknek megfelelő elfoglaltságokban szerezzenek tapasztalatot. Pályaválasztásuk kapcsán támogató háttérrel rendelkeztek, a szülők nem szabtak gátat törekvéseiknek, de megkövetelték, hogy a kitűzött célt a lehető legjobb eredménnyel valósítsák meg. Az alacsony végezettségi szülőkkel rendelkező alanyokban gyermekkoruktól kezdve erősítették a tanulás fontosságát, hogy „*jobb sorsra legyenek érdemesek*” és „*a hó végén ne kelljen a következő fizetésért imádkozni*”. A megkérdezettek úgy vélik, hogy pedagógusaik nagy szerepet játszottak a személyiségük fejlődése során, mind pozitív, mind negatív jellemvonásaik esetében. Oktatóként és emberként is példaképként álltak előttük, többségük jó szívvel gondol vissza tanulmányaira – azonban tanulóként nagyrésztük már találkozott a sztereotípiákból adódó nemi megkülönböztetésekkel. A pedagógusok mást vártak el tőlük és másként viszonyultak hozzájuk attól függően, hogy melyik nemhez tartoztak. A köztudatba beépült nemi sztereotípiák továbbra is fennmaradnak, és az oktatásban is megjelennek, viszont szerintük ennek nem kizárólagosan a tankönyvi tartalom áll a háttérben: „*lehet bármilyen a tankönyv, ha a módszer a régi marad*”. Az előregedő pedagógustársadalom jobbára tradicionális értékeket és nézeteket képvisel, akik már kevésbé törekszenek lépést tartani az újabb és újabb nemzedékekkel („*majd a fiatalok... én már nem. Elfáradtam.*”), illetve olyan bevált módszereik, eljárásaik vannak, amiket nem szívesen cserélnének le egy modernebb szemlélet kialakításáért. Ennek értelmében a taneszközök átdolgozása, valamint a fiatalok pedagóguspályára való vonzása elősegíthetné a tradicionális nézetek fellazulását, a nemi korlátok és berögződések eltörlését.

TANULMÁNYOK

A pedagógusok válaszai alapján a nemi szerepek sem a Nemzeti Alaptantervben, sem az általa keretezett tanmenetekben nem jelentek meg – viszont a tankönyvekben igen, a nők láthatatlansága által. Véleményük szerint a nemek megkülönböztetett megjelenése a taneszközökben azt a hatást kelti, hogy a férfiak kiváltsága a tananyag részévé lenni. A pedagógusok válaszai alapján kimutatható, hogy a nők csekély mértékben jelennek meg a tankönyvben – ez leginkább a fizika taneszközök esetében kiemelkedő. A fizika tankönyvekben a nők és a nemi szerepek egyáltalán nem jelennek meg, teljes mértékben férfiak által uralt területeként festik le. A történelem tankönyvek esetében bár megjelennek a nők, szinte kivétel nélkül – például uralkodónők – másodlagos szerepet töltenek be. A fizika szakos pedagógusok szerint a nemi szerepek hangsúlyozása a tankönyvekben nem lenne releváns, mivel ezen a területen nagyon kevés az olyan tényező, amely lehetővé tenné a megjelenítését. Az ének-zene, illetve történelem szakosok szerint viszont tantárgyukban központi tényezőnek kellene lenni a nemi szerepeknek, mivel meghatározó szerepet tölthetnének be a gyermekek fejlődése során – azonban a nagymennyiségű tananyag miatt akadályoztatva érzik magukat a témaválasztások mélységét illetően. A második kutatási kérdésünkre ezáltal azt válaszolhatjuk, hogy a rejtett tanterv a nők láthatatlansága által jelenik meg a tananyagban és a taneszközökben, az ének-zene, a történelem és a fizika tantárgyak tekintetében. Ez hozzájárul ahhoz, hogy a lányok önbecsülése csökkenő tendenciát mutat annak függvényében, hogy nemük alapján milyen területen emelkedhetnek ki, vagy milyen lehetőségekkel rendelkezhetnek.

A harmadik kutatási kérdésünkben a saját bevallás alapján történő nemi megkülönböztetésre voltunk kíváncsiak. A szakirodalom megállapította (Rédai 2005, Bordieu 2000, Stromquist 2007), hogy a tanárok különbséget tesznek a különböző nemű tanulók között, azonban a vizsgált interjúalanyok mindegyike cáfolta ezt: úgy vélik, hogy nem a nemük, hanem a tanulók képességei szerint differenciálnak – kivételt képeznek ez alól az ének-zenetanárok. Az ének-zenét oktatók úgy vélik, hogy tantárgyuk esetében nyíltan jelen van a megkülönböztetés: a fiúk és a lányok énekhangja nem kezelhető egyként, mivel különböző módú és mélységű biológiai folyamatok zajlanak le bennük a kamaszkor során. Emellett a tankönyvi tananyag is ráerősít a megkülönböztetésre, mivel Szőnyi Erzsébet kivételével csak férfi zeneszerzőkről tanulnak, valamint a népdalok hagyományörző világa is a tradicionális nemi szerepeket hangsúlyozza.

A negyedik, egyben utolsó kutatási kérdésünk megfogalmazásakor a pedagógusok befolyását vizsgáltuk a tanulók pálya- és tantárgyi orientációjára. A pedagógusok elmondásai alapján a gyermek már nemének megfelelő, „hozott tantárgyi orientációval” érkezik az iskolába a szülői mintakép által, s a pedagógusok többsége saját példamutatásával, értékrendjével felerősíti, vagy gyengíti ezt a jelenséget. Fontosnak tartják az oktató személyiségét, mivel a gyermek többségében nem a tantárgyat, hanem az azt tanító egyént szereti meg, vagy utasítja el – így a „hozott orientáció” mellett kiemelten hangsúlyos szerepe van a pedagógusoknak is. A megkérdezettek

TANULMÁNYOK

közül néhányan törekszenek arra, hogy más alternatívákat is felkínáljanak, megmutassanak a különböző nemű diákok számára, azonban többségünk evidenciának tartja a „lányos” és a „fiús” tantárgyak megkülönböztetését. Emellett úgy vélik, hogy a tanulók már leginkább a „nemtanulás” felé orientálódnak, azaz minél kevesebb befektetett munkával, idővel és energiával igyekeznek eredményeket elérni és felmutatni. A pályaválasztással kapcsolatos kérdések esetében nem túl derűlátók, mivel hiába a pályaorientációs foglalkozások, a tanulók nagy része nem érdeklődik különösebben a továbbtanulás iránt, és inkább aszerint választanak középiskolát, hogy melyiket választják a hozzájuk közel álló kortársaik. Emellett leginkább a nemi sztereotípiáknak megfelelően választanak, mivel a családi szereposztásban is ezt a képet látják.

Összegzés

A hazai és nemzetközi szakirodalmak tanulmányozása során megállapíthatjuk, hogy a tanulók pályaorientációját illetően magas befolyással bírnak mind az egyén szülei, mind pedig a pedagógusok, akik végigkísérték tanulmányi útjaikat. A pedagógus pálya már a 20. század elejétől észlelhetően megindult az ún. elnőiesedés felé (Polónyi – Tímár 2006), azaz a tanulókat tanulmányi éveik alatt mindinkább nők veszik körbe. Női példaként, mintaként a pedagógusokat látják – mennyire hathat ösztönzőleg a gyermekek számára, hogy „nem nemének megfelelő” szakmát válasszanak, ha az őket körülvevő nőket – értjük ezalatt elsősorban a pedagógusokat – gendertipikus foglalkozásban látják? Jó példaként szolgál erre Fuller és Unwin (2005) kutatása, amelyben kimutatták, hogy a diáklányok nagyobb arányban szeretnének genderatipikus foglalkozást választani, mint a fiúk, de félelmeik (lenézés, kirekesztettség) visszatartja őket ettől.

A tanulmány elméleti szakaszában ismertettük a rejtett tanterv és a horizontális szegregáció jelenségét, valamint azok összefüggéseit. A rejtett tanterv kutatása már a 20. század elején megkezdődött, Magyarországon azonban Szabó László Tamás (1982) foglalkozott vele elsőként. A tankönyvek vizsgálatát célzó kutatások kimutatták, hogy a taneszközök rejtett tantervet közvetítenek, felerősítik a nemi sztereotípiákat, elmélyítik a hagyományos nemi szerepeket a tanulóknál, ennél fogva gátolják a nemi egyenlőség megteremtését – így a horizontális szegregáció egyik előidézőjének is tekinthető. (Lucy szerzőtársaival (2020) a texasi történelemkönyvek kapcsán még arra is rávilágított, hogy nemcsak a nők, hanem a latinok is hiányoznak a könyvekből, illetve a fekete férfiakat alantas szerepekben ábrázolják.) A jelenség hátterében azok a különböző szocializációs folyamatok állhatnak, amelyek során a társadalmi szempontoknak megfelelően eltérő elvárásokat támasztanak a fiúkkal és a lányokkal szemben. Mindezek azonban azt eredményezik, hogy a különböző nemű tanulók más karrierutat járnak be, amelyek nem feltétlenül saját akaratukból, ha-

TANULMÁNYOK

nem a társadalmi nyomás hatására következnek be. A szakok nemi preferenciája a nemi sztereotípiákból eredeztethető, amely befolyásoló erővel bír a pályaválasztásra is, ezáltal az oktatásban a nemek aránytalansága érzékelhető.

A rejtett tanterv legfontosabb eszköze a pedagógus (Szabó 1988): nem csak az intézményesített tantervekben előírtak, hanem a rejtett tanterv megvalósulása és prezentálása is az ő személyén keresztül jut el a tanulókhöz, akik ezen impulzusok által építik fel társadalmi nézeteiket és énképüket: a pedagógusok hatással vannak a diákok teljesítményére, pályaválasztására is (Alan et al. 2018). Ezen kutatások kapcsán választottuk ki empirikus vizsgálatunk célcsoportját, a pedagógusokat. Feltételezzük, hogy a horizontális szegregáció jelensége nem csak a felsőoktatásban érhető tetten, hanem már korábban, az általános iskolai képzés során is kimutatható, így az általános iskolákban tanító tanárokat helyeztük a középpontba. Az interjúk során eltérő, de egyúttal újabb kérdéseket is felvető válaszokat kaptunk, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy kutatásunkat új alapkövekre helyezzük. A megkérdezett pedagógusok kiemelik a család – és az iskolai oktatásban résztvevő személyek fontosságát, a nemi alapú megkülönböztetést, mint létező jelenséget (ez alól saját munkásságukat kivételként kezelik), valamint érzékelik a nők láthatatlanságát a taneszközökben. Azonban arra is rámutatnak, hogy a mai szülői társadalom egy olyan negatív hozamú gyermeknevelési stratégiát követ, amely hosszútávon növeli a tanárok és az oktatásban dolgozók leterheltségét, és újabb feladatkörök kerülnek át a családból az intézményesített iskolarendszerbe.

Irodalom

- Acker, J. (1990): Hierarchies, jobs, bodies: A Theory of Gendered Organizations. *Gender & Society*, 4(2): 139–158. <https://doi.org/10.1177/089124390004002002>
- Ahmad, M. – Shah, S. K. (2019): A Critical Discourse Analysis of Gender Representations in the Content of 5th Grade English Language Textbook. *International and Multidisciplinary Journal of Social Sciences*, 8(1): 1–24. <https://doi.org/10.17583/rimcis.2019.3989>
- Alan, S. – Ertac, S. – Mumcu, I. (2018): Gender Stereotypes in the Classroom and Effects on Achievement. *The Review of Economics and Statistics*, 100(5): 876–890. https://doi.org/10.1162/rest_a_00756
- Arslan Ozer, D. – Karatas, Z. – Ergun, O. R. (2019): Analysis of Gender Roles in Primary School (1st to 4th Grade) Turkish Textbooks. *Eurasian Journal of Educational Research*, 19(79): 1–20. <https://doi.org/10.14689/ejer.2019.79.1>
- Basyiruddin, M. – Rukayah – Roemintoyo (2020): Teaching Strategies as a Powerful Hidden Curriculum: A Review Study. *Proceedings of the 3rd International Conference on Learning Innovation and Quality Education (ICLIQE 2019)*.

TANULMÁNYOK

- Proceedings of the 3rd International Conference on Learning Innovation and Quality Education (ICLIQE 2019), Solo Baru, Indonesia. 765–769. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.200129.096>
- Bourdieu, P. – Passeron, J. C. (2000): *Reproduction in education, society and culture*. (2. ed., reprinted) Sage Publications, London
- Corado, G. – Hetherington-Coy, A. – Holder, S. – Kapitan, K. – Meineke, K. – Ortiz, S. – Otten, E. – Palzere, S. – Patel, J. – Plouffe, A. – Qutub, A. (2019): *Examining Educators' Awareness of Hidden Curriculum and its Influence on Teaching Practice*. Masters of Arts (MA) in Curriculum & Instruction, University of Connecticut, Storrs CT
- Cs. Czachesz E. – Lesznyák M. – Molnár E. K. (1996): *Lányok és nők a kötelező olvasmányokban, tankönyvekben*. *Educatio*, 5(3): 417–430.
- Dénes D. (2018): Társadalmi nemi szerepek iránti attitűd és a pályaorientációs döntések kapcsolatának vizsgálata. *Különleges Bánásmód – Interdiszciplináris folyóirat*, 4(3): 25–37. <https://doi.org/10.18458/KB.2018.3.25>
- Fényes F. (2009): Horizontális és vertikális szegregáció az oktatásban nemek szerint. *Iskolakultúra*, 19(10): 24–38.
- Fényes H. – Gál E. (2020): A nemi különbségek megjelenése az általános iskolában. *KAPOCS*, 3, 2, 93–103.
- Fiske, A. P. – Haslam, N. – Fiske, S. T. (1991): Confusing one person with another: What errors reveal about the elementary forms of social relations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60(5): 656–674. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.60.5.656>
- Fiske, S. T. – Taylor, S. E. (2013): *Social Cognition: From brains to culture* (2nd edition). SAGE
- Fónai M. – Dusa Á. R. (2014): A tanárok presztízsének és társadalmi státuszának változásai a kilencvenes és a kétezres években. *Iskolakultúra*, 14(6): 41–49.
- Fuller, A. – Unwin, L. (2013): Gender Segregation, Apprenticeship, and the Raising of the Participation Age in England: are Young Women at a Disadvantage? published by the Centre for Learning and Life Chances in Knowledge Economies and Societies at: <http://www.llakes.org>
- Gerstmann, L. J. (2018): *The classroom as curriculum – The contribution and relation of the Hidden Curriculum to gender disparities in Community Day Secondary Schools in Malawi* [Master Thesis]. <https://studenttheses.uu.nl/handle/20.500.12932/31258>
- Giddens, A. (2011): *Sociology* (6. ed., reprint). Polity Press

TANULMÁNYOK

- Halász G. – Lannert J. (szerk.) (2006): *Jelentés a magyar közoktatásról 2006*. Országos Közoktatási Intézet Kiadója. https://www.libri.hu/konyv/halasz_gabor.jelentes-a-magyar-kozoktatasrol-2006.html (Utolsó letöltés: 2023. 01. 03.)
- Heiniger, M. – Imdorf, C. (2018): The role of vocational education in the transmission of gender segregation from education to employment: Switzerland and Bulgaria compared. *Journal for Labour Market Research*, 52(1), 15. <https://doi.org/10.1186/s12651-018-0248-6>
- Horváth F. H. (2009): A tankönyv mint szocializációs faktor. *LÉTÜNK (ÚJVIDÉK)*, 2: 50–60.
- H.Sas J. – Háber J. (1980): *Tankönyvszagú világ*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Islam, K. Md. M. – Asadullah, M. N. (2018): Gender stereotypes and education: A comparative content analysis of Malaysian, Indonesian, Pakistani and Bangladeshi school textbooks. *PLOS ONE*, 13(1): e0190807. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0190807>
- Jung, J. – Ressler, J. – Linder, A. (2018): Exploring the Hidden Curriculum in Physical Education. *Advances in Physical Education*, 08(02): 253–262. <https://doi.org/10.4236/ape.2018.82023>
- Kentli, F. D. (2009): Comparison of hidden curriculum theories. *European Journal of Educational Studies*, 1. 83–88.
- Kereszty O. (2005): *A társadalmi nemek reprezentációjának vizsgálata tankönyvekben*. *Educatio*, VII(3): 637–649.
- Koenig, A. M. (2018): Comparing Prescriptive and Descriptive Gender Stereotypes About Children, Adults, and the Elderly. *Front Psychol.* 26;9:1086. doi: 10.3389/fpsyg.2018.01086.
- Kollmayer, M. – Schultes, M. T. – Lüftenegger, M. – Finsterwald, M. – Spiel, C. – Schober, B. (2020): Reflect – A Teacher Training Program to Promote Gender Equality in Schools. *Frontiers in Education*, 5. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/feduc.2020.00136>
- Kozma T. (1999): *Bevezetés a nevelésszociológiába*. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest
- Lucy, L. – Demszky, D. – Bromley, P. – Jurafsky, D. (2020): Content Analysis of Textbooks via Natural Language Processing: Findings on Gender, Race, and Ethnicity in Texas U.S. History Textbooks. *AERA Open*, 6(3): 233285842094031. <https://doi.org/10.1177/2332858420940312>
- Lukman, L. (2019): Implementing the hidden curriculum in English as Foreign Language (EFL) classroom. *IDEAS: Journal on English Language Teaching and Learning, Linguistics and Literature*, 7(2). <https://doi.org/10.24256/ideas.v7i2.1043>

TANULMÁNYOK

- McGuire, L. – Mulvey, K. L. – Goff, E. – Irvin, M. J. – Winterbottom, M. – Fields, G. E. – Hartstone-Rose, A. – Rutland, A. (2020): STEM gender stereotypes from early childhood through adolescence at informal science centers. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 67: 101109. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2020.101109>
- Mengistie, S. – Worku, M. (2021): *Gender Representation in Educational Materials: A Focus on Ethiopian English Textbooks*. 599–611. https://doi.org/10.1007/978-3-319-95687-9_137
- Mercader, C. – Duran-Bellonch, M. del M. D. (2021): Female Higher Education Teachers Use Digital Technologies More and Better than They Think. *Digital Education Review*, 40: 172–184.
- Mkuchu, S. G. V. (2009): *Gender roles in textbooks as a function of hidden curriculum in Tanzania primary schools* [Thesis]. <https://uir.unisa.ac.za/handle/10500/1894>
- Moradi, A. (2017): Sociology of Hidden Curriculum. *Journal of Iranian Cultural Research*, 10(2): 31–64. <https://doi.org/10.22631/jicr.2017.1456.2167>
- Muntoni, F. – Wagner, J. – Retelsdorf, J. (2021): Beware of Stereotypes: Are Classmates' Stereotypes Associated With Students' Reading Outcomes? *Child Development*, 92(1): 189–204. <https://doi.org/10.1111/cdev.13359>
- Nagy B. – Primecz H. (2010): Nők és férfiak a szervezetben. Kísérlet a mítoszok felosztására. *Vezetéstudomány / Budapest Management Review*, 2–17. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2010.01.01>
- Papadakis, S. (2018): Gender stereotypes in Greek computer science school textbooks. *International Journal of Teaching and Case Studies*, 9: 48. <https://doi.org/10.1504/IJTCS.2018.090196>
- Personat G. S. – Nieto S. A. – Felip M. R. A. (2019): The gender gap in career choice: Influence of gender stereotypes in the process of career decision making. *ICERI2019 Proceedings*, 2445–2452. <https://doi.org/10.21125/iceri.2019.0652>
- Polónyi I. (2004): *A pedagógusképzés – oktatásgazdasági megközelítésben*. *Educatio*, 3: 343–358.
- Polónyi I. – Timár J. (2006): A pedagógus probléma. *Új Pedagógiai Szemle*, 15–31.
- Profiroiu, C. M. – Nastačă, C. C. (2018): *Gender equality in the Romanian educational system*. *Proceedings of Administration and Public Management International Conference*, Research Centre in Public Administration and Public Services, Bucharest, 14(1): 79–93.
- Rédai D. (2005): Társadalmi nemek a közoktatásban: A szlovén és a magyar közoktatási folyamat értékelése gender-szemzögből. *Új Magyar Női Szemle különszáma*, 96–109.

TANULMÁNYOK

- Sadker, M. P. – Sadker, D. M. (1991): *Teachers, schools, and society*. McGraw-Hill. http://repository.vnu.edu.vn/handle/VNU_123/84666
- Solbes-Canales, I. – Valverde-Montesino, S. – Herranz-Hernández, P. (2020): Socialization of Gender Stereotypes Related to Attributes and Professions Among Young Spanish School-Aged Children. *Frontiers in Psychology*, 11: 609. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2020.00609>
- Stromquist, N. P. (2007): *The gender socialization process in schools: A cross-national comparison. Background Paper Prepared for the Education for All Global Monitoring Report 2008*.
- Susilowati, M. (2012): A gender awareness hidden curriculum to promote gender equality at primary schools in Indonesia. *EGALITA*. <https://doi.org/10.18860/egalita.v0i0.1964>
- Szabó L. (2002). Normák az osztályban. In: Mészáros A. (szerk.): *Az iskola szociálpszichológiai jelenségvilága*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 147–155.
- Szabó L. T. (é. n.): A „rejtett tanterv” (Adalékok az iskola tényleges hatásmechanizmusához). *XXV*, 9., 54–61.
- Szabó, L. T. (1988): *A „rejtett tanterv”*. Magvető Kiadó, Budapest
- Thun, E. (1996): „Hagyományos” pedagógia, feminista pedagógia. *Educatio*, 5(3): 404–416.
- Uchikoshi F. – Mugiyama R. – Oguro M. (2020): Still Separate in STEM? Trends in Sex Segregation by Field of Study in Japan, 1975–2019. *Discussion Paper Series* (Sz. 710; Discussion Paper Series). Institute of Economic Research, Hitotsubashi University. <https://ideas.repec.org/p/hit/hituec/710.html>
- Verdugo-Castro, S. – García-Holgado, A. – Sánchez-Gómez, M. C. – García-Peñalvo, F. J. (2021): Multimedia Analysis of Spanish Female Role Models in Science, Technology, Engineering and Mathematics. *Sustainability*, 13(22): 12612. <https://doi.org/10.3390/su132212612>
- Veroszta Z. (2015): *Pályakép és szelekció a pedagóguspálya választásában*. *Educatio*, 24(1): 16.

TANULMÁNYOK

Utópia és társadalomtudomány – Értelmezés a Fahrenheit 451 című könyv nyomán

DUDIK BENEDEK¹

ABSZTRAKT

Az utópisztikus és disztópikus művek sokszázéves múltra tekintenek vissza, ám igazi aranykoruk csak a 20. században kezdődött. A műfajra nagyon gyakran mint irodalmi műfajra szokás tekinteni, de a valóságban ennél jóval többről van szó. Ugyanannyira társadalomtudományi és társadalomelméleti írások is ezek a művek, mint amennyire szépirodalmi alkotások. Írásom során ennek a gondolatmenetnek a kifejtésére vállalkozom Ray Bradbury 1953-ban írt *Fahrenheit 451* című regénye alapján. Munkám során Guy Montag fiktív története nyomán, más 20. századi disztópikus művekkel párhuzamba állítva kívánom bemutatni a műfaj sajátosságait, társadalomtudományos kapcsolatait és kapcsolatát jelenkori társadalmunkkal.

KULCSSZAVAK: utópia, disztópikus irodalom, *Fahrenheit 451*, Guy Montag, társadalomkritika

ABSTRACT

Utopia and Social Science – Interpretation of the book Fahrenheit 451

Utopian and dystopian works have traditions hundreds of years, but their golden era did not begin until the 20th century. The genre is very often depicted as a literary genre, but in reality it is much more than simple fiction. These novels are as much social science and social theory writings as they are works of phantasmagoria. In my writing, I strive to explain this line of thought based on Ray Bradbury's 1953 novel Fahrenheit 451. In the course of my work, following the fictional story of Guy Montag, I intend to present the peculiarities of the genre, its social science relations and its relationship with our contemporary society, in parallel with other dystopian works of the 20th century.

KEYWORDS: *utopia, dystopian literature, Fahrenheit 451, Guy Montag, social critique*

Bevezetés

Jelen írásomnak Ray Bradbury, 20. századi amerikai sci-fi író *Fahrenheit 451* című könyvét helyezem középpontjába, ám munkám kifejtése során – kiegészítő jelleggel – más 20. századi negatív utópiák is említésre kerülnek. A *Fahrenheit 451* Bradbury

¹ ELTE TáTK Társadalomtudományi Kar, interdiszciplináris PhD képzés,
e-mail: dudik.benedek@gmail.com

TANULMÁNYOK

termékeny írói munkásságának egyik legjelentősebb és talán legszélesebb körben ismert műve 1953-ban jelent meg az Egyesült Államokban, majd nem sokkal később, 1966-ban már Magyarországon is kiadták a Marsbéli Krónikák című kötetben, amely összesen tíz Bradbury regényt és novellát foglalt magába.

A könyv műfaját tekintve disztópikus sci-fi regény, amely tehát egyfajta negatív utópiának is tekinthető. Az utópia, mint műfaj ugyan több évszázados múltra tekint vissza, ám igazi aranykora a 20. századtól kezdődött. A század közepétől nem csak a nemzetközi irodalomban, de a filmművészetben is egyre nagyobb számban jelentek meg utópikus/disztópikus, valamint tudományos-fantasztikus alkotások. Ennek következtében nagyon sok utópisztikus sci-fi műfajú regény és film a második világháború utáni, hidegháborús érában született.

A korszakra jellemző háborús rettegés nem csak az irodalmat, de a közbeszédet és a populáris kultúrát is áthatotta. A második világháború emlékei még elevenen éltek az emberek emlékezetében, amelyet tovább fokozott egy újabb, gigantikus méretű háború kitörésének veszélye. A lehetséges atomháború kitörésének fenyegetettsége és az ebből fakadó félelem áthatotta az 1950-es és '60-as évek nyugati társadalmát. Ezt a rémületet némiképp meglovagolva az érának jellemző műfajává a sci-fi emelkedett. A trendet jól példázza, hogy az Egyesült Államokban az 50-60-as évek időszaka a tudományos-fantasztikus és sci-fi horrorfilmek fénykorát jelentette.²

Ugyan a nyugati és főképp az angolszász irodalom- és filmművészet termelte a 20. századi utópiák és disztópiák többségét,³ de a vasfüggöny keleti oldalán is nagy számban születtek ilyen műfajú alkotások.⁴⁵ A nyugati túlsúly oka, véleményem szerint, a második világháború után kialakuló bipoláris világ „rendjében” keresendő. Könnyen lehet, hogy a szocialista, szovjet fennhatóság alá tartozó államok szerzői egyszerűen nem mertek vagy – a mindenütt jelenlévő cenzorok miatt – nem tudtak az államigazgatás számára kritikaként is értelmezhető írásokat és filmeket kiadni. Számtalan olyan regény született, amelyet csak megírása után néhány évtizeddel tudtak először megjelentetni.⁶ További lehetséges oka annak, hogy nagyobb számban nyugaton jelentek meg ilyen írások, hogy a nyugati írókat, filmkészítőket nagyobb mennyiségben érték olyan kulturális hatások, amelyek a műfaj népszerűségét növelték, ezért szinte mintegy öngerjesztő folyamatként, saját magukat tartották fenn ezek az alkotások.

² Forbidden Planet (1956), Az időgép (1960), La Jetée (1962), Dr. Stangelove (1964) stb.

³ Huxley: Szép új világ (1932), Orwell: Állatfarm (1945), Orwell: 1984 (1948), Burgess: Gépnarancs (1962), Herbert: A dűne (1965) stb.

⁴ Az első szovjet-orosz disztópikus regénynek Jevgeny Zamyatin: Mi (Мы) című művét tartják, amely 1924-ben jelent meg (Fokkema 2011).

⁵ Az egyik szélesebb körben ismert kelet-európai, szovjet gyártású sci-fi mind a mai Tarkovszky: Sztalker (1979) című filmalkotása.

⁶ Erre az utópia műfaján belül jó példa lehet Anrei Platonov The foundation pit (eredeti címén: Котлован) című regénye, amelyet 1930-ban fejezett be írója, de első kiadására csak 1987-ben került sor (Fokkema 2011).

TANULMÁNYOK

Az utópia eredetének és fogalmi sajátosságainak bemutatása

Az utópia kifejezés 16. századi gyökerekkel rendelkezik, amely Thomas More (Morus Tamás) angol teológus, filozófus és politikus azonos című államelméleti írása alapján került be a köztudatba. Habár már korábban, az ókori Görögországban is léteztek olyan államelméleti alkotások, amelyek egy ideális társadalom, egy mindenki számára egyenlő mértékben igazságos állam leírását tűzték ki céljukként, mégis az utópikus gondolkodásmód születését Thomas More *Utópia* című könyvének 1516-os megjelenésétől számítjuk (Tóth 2003). Olyannyira, hogy magának a műfajnak az elnevezése is ennek a könyvnek a címéből eredeztethető. Az „utópia”⁷ szó görög eredetű, jelentése „sehol”, de maga a kifejezés utal a szintén görög eredetű „eutopia” kifejezésre, amely annyit jelent, hogy „jó hely”. Ez a szándékolt nyelvi kétértelműség áthatja a műfajt egészét. A „jó hely” és a „sehol” összefonódásából egy olyan eszményi, fiktív hely képe rajzolódik ki, amelynek leírásával a szerző egyben belátja ideáljának megvalósíthatatlanságát, vagy azt, hogy csupán a távoli jövőben, a társadalmi gondolkodásmód radikális átalakítása révén valósítható meg (Tóth 2019).

Az utópia tehát mindkét esetben a valóság alternatívájaként fellépő irodalmi és társadalomelméleti/politikai műfaj, amely az adott kor társadalmától nagymértékben eltérő, irreálisnak tűnő alternatívát kínál, és ami általában jelentősen jobb annál, amit a szerző és a kortárs olvasó tapasztal, és egyben mintául is szolgálhat a kortárs közösség(ek) számára. Az utópia tehát nem pusztán csak irodalmi, vagy csak szociológiai fogalom, hanem több tudomány összekapcsolódásából megalakuló, multidiszciplináris műfaj, amelyek határterületén mozogva mutatja be a társadalmi jelenségek sokrétűségét. Az utópisztikus gondolatok alapján kibontakozódó mozgalmakat, törekvéseket – melyek az ideális, vágyott világ gyakorlati megvalósulására vonatkozó feltételek kidolgozásán munkálkodnak – összefoglalóan utópizmusnak nevezzük. (Tóth 2019) Tehát az utópizmus egy olyan makrofogalom, melynek megnyilvánulásai közé tartozhat egy utópikus irodalmi mű, vagy éppen filmalkotás.

Ugyanakkor az utópia tartalmi elemei hangsúlyosan nem különböznek a disztópiák tartalmi elemeitől, amely nem csak More alkotására,⁸ hanem a műfajban íródott többi munkáról is elmondható. A két műfaj közötti leglényegesebb különbség az alkotó szándéka szerint definiálható. Az utópiák esetében a szerző egy ideális,

⁷ Az „utópia” szó egy fosztóképzőből (a görög „ou” – „nem”), és a „toposz” („hely”) szóból áll (Tóth 2019).

⁸ More Utópiáját egy, az addig ismert civilizációtól távol eső szigeten álmolta meg. A sziget társadalmi rendjének leírása sok tekintetben meghaladta korát (például: egyenlőség, a nélkülözés hiánya, belső viszályok és háborúk nélküli lét, egyenlő életfeltételek és életkörülmények stb.), ám nagyon sok olyan elemet is tartalmaz, amely a mai olvasó számára elborzasztóan hat (például: kisgyerekek alárendeltsége az idősebbeknek, gyerekek családtól való elszakítása, önálló, szabad, kreatív tevékenységek tiltása stb.) More Utópia leírását lásd bővebben: Tóth 2003.

TANULMÁNYOK

tehát minden esetben pozitív, míg a disztópiákban, ezzel ellentétesen, negatív állam- és társadalomszerveződési variációt ír le. Azonban Czigányik (2019) amellett érvel, hogy a két műfaj megvalósulásában és hatásmechanizmusaiban nem tér el jelentősen egymástól. Ez alapján az utópia hasonló attribútumokkal bírhat, mint egy disztópia – avagy negatív utópia – ahogy azt Thomas More *Seholszigetének* leírásában is tapasztalhattuk.

Ez a visszatérő jellemvonása a műfajnak tovább vezet egy másik sajátossága felé, amely szerint mind az utópia, mind a disztópia a saját korának társadalmi-politikai környezetére reflektál azáltal, hogy olyan alternatív valóságot teremt, ami határozottan elkülönül a konkrét társadalmi valóságtól. Ez az elkülönülés Czigányik (2019) szerint lehet térbeli vagy időbeli. Térbeli elkülönülés megvalósulhat a cselekmény különválasztásával a jelenleg ismert társadalmi rendszertől, így a történet játszódhat egy távoli szigeten vagy akár egy másik bolygón is. Az időbeli elkülönülés szintén az adott korban ismeretes társadalmaktól való eltávolodást teszi lehetővé az által, hogy a szerző a cselekményt egy nem létező idősíkbá, jellemzően a jövőbe helyezi.⁹ Ez utóbbi típus történetileg ugyan More eredeti Utópiája után néhány évszázaddal, a felvilágosodás korában jelent meg először, de a 20. század közepére olyan nagy népszerűsége telt, hogy azt a téves képzetet kelti, mintha az utópikus művek mindig a jövőben, a következő korok társadalmának rendjét kívánnák prognosztizálni. Valójában, mint ahogy már korábban láthattuk, sem az utópia, sem a disztópia műfaja nem tartja feladatának a jövő társadalmának megjósolását. Ezek a művek mindig az adott kor társadalmára és társadalmi viszonyaira reflektálnak, annak kritikájaként jelennek meg, és arra kívánnak alternatívát nyújtani, vagy a társadalomban megfigyelhető aggasztó jelenségekre figyelmeztetni, legyenek azok bármennyire is elrettentőek az olvasó számára.

A leírtak alapján jogosnak tűnhet Mannheim (1996) némileg kritikus elgondolása a fogalomról, aki kiemeli a jelenség kettősségét. Leírása szerint az utópiákban megjelenik egyfajta eszkepizmus, ami veszélyeket is rejthet magában, ám a műfaj egyik alapüzenete, hogy a dolgok mehetnek másképp is, minden társadalmi és politikai berendeződés képlékeny és megváltoztatható, ahogy a történelem során eddig egy társadalmi rendszer sem volt képes fennmaradni az örökkévalóságnak. Ezek alapján pedig Czigányik (2019) szerint az utópia és utópizmus üzenete ennek a változás fontosságának kihangsúlyozása és a változásképtelen rendszerek elutasítása.

⁹ Ennek eklatáns ellenpéldája lehet a talán legismertebb sci-fi „univerzum”, a Star Wars (1977) példa, amelynek cselekménye „régés-régen” játszódik/játszódott.

TANULMÁNYOK

A Fahrenheit 451 mint disztópia

Bradbury *Fahrenheit 451* című regényben¹⁰ egy technikailag fejlett világot vízionál a nem is olyan távoli jövőben az Egyesült Államokban. A könyv által vázolt jövőkép szerint az emberek élete a legtöbb szempontból kényelmessé vált. Az emberek csínálják társadalmilag hasznos munkájukat, amelynek végeztével számtalan szórakoztatószerkező várja őket otthonukban. A szórakozás legfőbb eszköze a tömegmédiá vált, ami szinte minden ember hétköznapiját behálózza. A tömegmédiá információs monopóliumhelyzetben van, működésével szinte kitörölve az emberek fejéből minden önálló gondolatot. A módosabb polgárok otthonainak akár három-négy falát is nagyméretű TV-készülékek fedik, amiből szüntelenül semmitmondó műsorok és szappanoperák szólnak. A TV-műsorok szereplői olyan valóságossá váltak az emberek számára, hogy már jobban ismerik őket, mint saját családtagjait, ami érthető is, hiszen a családtagok és barátok már nem társalognak, nem beszélgetnek, csak a legalapvetőbb szükségleteiket közlik egymással, kommunikációjuk lekorlátozódott és elcsökevényesedett. A technikai fejlettség az élet más területein is megmutatkozik, így például a közlekedésben és az oktatásban is. A járművek a jelenleg szokásos sebesség sokszorosával közlekednek – ezért aztán a hirdetőtáblák mérete is tízszeresére növekedett, hogy az autósok el tudják olvasni a reklámokat menet közben. Az iskolákban is megfigyelhető a diákok – csakúgy, mint a társadalom többi tagjának – elidegenedése. Az iskolában a tanulók már nem beszélgetnek egymással, nem tesznek fel kérdéseket, sőt nem is nagyon találkoznak igazi tanárokkal, egy vászonra kivetített anyagot kell elsajátítaniuk. Teendők végeztével aztán ők is vidámparkokban és a tömegmédiá bűvöletében töltik szabadidejüket. Ebben az elhidegült társadalomban nem ritkák az iskolai gyilkosságok sem, melyeket jobbára csak szórakozásból vagy unalomból követnek el a tettesek. A látszólag egyszerre gond nélküli és hátborzongató jövőnek azonban van egy jelentős korlátja, ami pedig a könyvekben ölt testet. A könyvek olvasása, de még birtoklása is tiltott, de a társadalom legtöbb tagja nem csak undorral, hanem félelemmel is gondol bármilyen irodalmi alkotásra. Mindez egy olyan társadalomban történik, melyet behálóz a robotika, a virtuális valóság és a megfigyelés világa. Ezzel párhuzamosan a történet olyan kritikus kérdéseket tesz fel, hogy miképp őrizheti meg az ember elméjének épségét és egyáltalán önmagát egy olyan társadalomban, melyben a szabad akarat, önkifejezés és kíváncsiság, szó szerint, tűzzel-vassal üldözendő.

A regény főhőse, a 30 éves Guy Montag, a tűzörtség tagja. A tűzörtség ebben az elképzelt világban voltaképpen a tűzoltóság utódszervezete, amelynek azonban már nem a lángok megfékezése, hanem azok generálása lett a feladata. Tűzoltókra már amúgy se nagyon volna szükség, hiszen az épületeket tűzbiztossá tették. A tűzör-

¹⁰ A Fahrenheit az Egyesült Államokban használatos hőmérsékleti mértékegység, és Fahrenheit 451 az a hőmérséklet, melyen a papír gyulladásnak indul, melyre a cím is találoán utal.

TANULMÁNYOK

ség küldetése a megmaradt könyvek felkutatása és megsemmisítése lett. Ebben a világban kezdi el Montag fokozatosan megkérdőjelezni munkájának fontosságát és a fennálló társadalmi „rendet”. Felfedezi, hogy már jó ideje nyomasztja valami, de – nyelvi eszköztárának hiányossága okán is – nem találja a magyarázatát levetségeinek.

Barcsi (2012) szerint a negatív utópiák alapvető problémája a szabadság kérdésköre. Szükség van-e egyáltalán szabadságra, miközben az emberek azt bizonyítják, hogy nem tudnak vele élni? Egyáltalán ez a szabadság-e a boldogság alapfeltétele?

Ezt a kérdés Bradbury művében világosan élénk tárja, mint ahogy Montag boldogtalansága is kirajzolódik az olvasó számára. Montag boldogtalanságára és fásultságára először a 17 éves középiskolás szomszédlánnyal, Clarisse-szal való beszélgetése után kezd el rájönni, miután a lány felteszi Guynak azt az egyszerű kérdést, hogy boldognak érzi-e magát. Ez tulajdonképpen a könyv eseményeinek indító pontjának is tekinthető. Clarisse kissé bolondosnak tűnik kortársai és a társadalom legtöbb tagja számára. Általában elutasítja a könnyű örömök hajhászását, nem szívesen ül a tévéképernyő előtt, elutasítja kortársai viselkedését és értetlenül áll az iskolai gyilkosságok és kortársai megmagyarázhatatlan vakmerő és veszélyes viselkedése láttán is. Emellett olyan „érthetetlen” dolgokat tesz, mint a természet élvezete, séta az estében vagy egy másik ember jellemének fürkészése pusztán egyszerű kérdések által. Mint láthatjuk, valójában nincs semmi különös a fiatal lány viselkedésében, pusztán képtelen betagozódni a fennálló rendszerbe, ami miatt a társadalom bolondnak, de legalább bolondosnak ítéli. Clarisse képtelen a fennálló normákhoz alkalmazkodni, ezért elszigetelődik a többiekől, kortársai nem szívesen keresik társaságát. Kívülállóvá válik, méghozzá azért, mert viselkedése eltér a társadalom normáitól, de mi történik akkor, ha a társadalom normái abnormalisak és az egyén az, aki törekszik megőrizni elméjének és magának a létének normalitását? Foucault (1990, 2004) munkáiban sokszor visszatérő kérdés ez és az is, hogy egy adott társadalom miképp birkózik meg deviáns tagjaival. Az elmeegógyintézetek és börtönök vizsgálatából kiderül, hogy speciálisan, szellemileg sérült emberek kezelésére létrejövő tagintézmények csak a 19-20. századtól jellemzőek. Ezt megelőzően csupán összegyűjtötték és bezárták a társadalom számára nem kívánatos személyeket. Azonban ez a nem kívánatosság és őrültség nem csupán a szellemileg sérült emberekre vonatkozott, hanem mindenkire, aki másképp gondolkodik, aki eltért a normától, aki veszélyes volt a fennálló rend megőrzése szempontjából. Ezt a gyakorlatot aztán a 20. századi diktatúrák is adaptálták és tekintet nélkül begyűjtöttek, elzártak, megfélemlítettek vagy megsemmisítettek mindenkit, akit a „rend” szempontjából veszélyesnek ítélték.¹¹

¹¹ Ez a „gyakorlat” természetesen nem zárult le a 20. század végeztével elég az újgur „átnevelő” táborokra gondolni Kínában.

TANULMÁNYOK

A vizsgált utópiában a norma, azaz a rend elleni vétkezés fő tárgya a könyvek birtoklása és az olvasás. A foucault-i deviancia a könyvek birtoklásában ölt testet ebben a történetben, tehát gyakorlatilag minden, ami szabad gondolkodásra sarkallná az embereket és eltér az irányított média diktátumától helytelennek és veszélyesnek bélyegzett Bradbury regényében.

Ebből a szempontból a *Fahrenheit 451* államigazgatása sem különbözik sokban a 20. század diktatórikus államaitól, hiszen a végső cél itt is a gondolkodás szűkítése, a polgárok regulázása és bizonyos keretek közt tartása. A többi jelentős 20. századi disztópiákban sincs ez másképp, pusztán az eszközök, maga a keret változik, de a cél változatlan. Orwell *1984* című kötetében a nagy testvér állandó megfigyelése által a gondolatbűnököt próbálják detektálni. Ott a gondolkodás visszaszorításának a duplagondol és az újbeszél a hatékony eszköze. Huxley *Szép új világ*ában a szóma tabletták vagy az ostoba szórakozási lehetőségek szabnak gátat a szabad gondolatok áramlásának. De a felsoroltakhoz hasonlóan Atwood *A szolgálólány meséjében* is egy totalitárius állam folyamatos megfigyelőszervei ellenőrzése alatt folyik az élet. Jelentős különbséggel e tekintetben egyik regény sem szolgál. Ezekben a művekben megjelenő társadalmak jól párhuzamba hozhatók Maziarczyk (2011) disztópia meghatározásával, aki szerint „a disztópia mára egy átfogó kifejezéssé vált, amit bármilyen műre használnak, ami egy szörnyű társadalom borús vízióját tárja elénk.” (Czigányik 2019: 20)

A *Fahrenheit 451* Guy Montag mindaddig a rendszer híve és „katonája”, míg Clarisse valamit el nem indít benne. Ekkor kezd rádöbbenni saját maga és környezete boldogtalanságára. Ugyanezen az estén történik valami szintén megrázó. Hazatérve azt látja, hogy felesége, Mildred nyugtató-túladagolásban meghalt. Értesíti a hatóságokat, akik cigarettával a szájukban, teljesen közönyösen kezdenek bele a nő kezelésébe. Mint kiderül általános, és világukban könnyen kezelhető esetről van szó, így sikerül is visszaadni a nő életét, aki másnap, mintha mi sem történt volna ébred Montag mellett. Mildred „feltámadását” követően folytatja közönyös, semmitmondó életvitelét, férjével sem beszél az esetről. Egy jelentős változás azért történik életükben: Montag elkezd érdeklődni a könyvek iránt. Ezt a kíváncsiságot tovább fokozza egy eset, amely során a felgyűjtendő könyvek tulajdonosa inkább együtt ég el tiltott könyvei közt, mintsem, hogy lemondjon róluk. Ez további kérdésfelvetésre ösztönzi Guyt. Miféle erő birtokában lehetnek a könyvek, melyeket egyszerre tilt a rendszer, félnek tőle az átlagos polgárok és néhányan inkább meghalnak minthogy lemondjanak róluk? Mivel munkája a rejtegetett tiltott tárgyak felkutatásáról és megsemmisítéséről szól, ezért nem esik nehezére a tűzörség akciói során begyűjteni néhány kötetet, melyeket házukban kezd el rejtegetni. Megindul Montag lázadásának története, amely során fokozatosan elidegenül az addig ismert rendtől és szembeáll az elnyomó hatalom értelmetlennek tűnő szabályaival.

Ez a szembe fordulás a hatalommal elvezet a műfaj egy másik fő jellemzőjéhez, miszerint a disztópiák egyben lázadástörténetek is (Balogh 2012). A főhős szembe-

TANULMÁNYOK

fordul az uralkodó renddel, amivel egyben a bűn is megjelenik ezekben a történetekben, hiszen ez az ellenszegülés egyben a társadalmi rend, norma megzavarását is jelenti. De ez a fajta „bűn” és ezeknek a „társadalmi normáknak” a megzavarása mindig jogosnak és indokoltnak tűnik az olvasó szemében. A disztópikus regényekben a főhős tetteivel általában nincs egyedül, mindig akad egy lázadó személy vagy csoport, akik valamilyen módon segítik a főszereplőt. Így például az 1984-ben megjelenik Julia figurája, aki Winston Smith partnerévé válik vagy a *Fahrenheit 451*-ben Faber, az egykori egyetemi oktató, aki segíti Montagot eligazodni a könyvek világában.

A renddel való szembefordulás egyik eszközeként Montag, rosszullétre hivatkozva elkezd megtagadni a munkába járást, de rosszulletének valós oka sokkal inkább lelki eredetű, mintsem fizikai. Montag – hatására annak, hogy szeme láttára tulajdonképpen mártírhalált halt az az idős nő, aki inkább könyveivel pusztult, valamint Clarisse korai elvesztése¹² okán – ráébred arra, hogy az elmúlt évtized során valójában nem is a társadalmat szolgálta munkájával, hanem egy elnyomó rezsिम eszközeként szolgált pusztításával.

Ebben az állapotban látogatja meg a Tűzország parancsnoka Beatty kapitány, aki vélhetően sejti mi áll beosztottja betegségének hátterében. Beatty több könyvet is elolvasott már életében, képes gondolatok kifejezésére, mégis teljes mértékben meg van győződve annak az elnyomó rendszernek a helyességéről, amit évek óta szolgál. Megpróbálja meggyőzni a rendszer helyességéről és a könyvek értelmetlenségéről a főhóst. Karaktere összefüggésbe hozható a *Szép új világ* Mustapha Mondjával, vagy az 1984 O'Brienével, mindannyian – bár képesek gondolkodni – hívei az adott rendszernek és igazukról a rendszerrel szembeszálló főhóst is megpróbálják meggyőzni.

Rövidesen fény derül Montag illegális tevékenységére, bizzarr módon saját felesége jelenti fel Guyt. Büntetésül magának kell házát szobáról szobára felgyújtania, amelynek hevében, indulatoktól fűtve, Montag főnökét, Beatty kapitányt is megöli, szándékosan a lángok martalékává teszi. Menekülnie kell, amiben ismét Faber lesz segítségére, aki a közeli folyó partja irányába vezényli, hogy ne találhassák meg a hatóságok. A folyót követve rátalál értelmiségiek egy törvényen kívüli csoportjára, akik könyveket fejből megtanulva várják azt az időt, hogy eljőjön egy olyan új világrend, amelyben a könyvek birtoklása már nem tiltott. A táborban töltött idő alatt egy hordozható tv adásából kiderül, hogy a rendőrség egy mechanikus gépkutya segítségével elkapta és semlegesítette Montagot.

Guy döbbenten hallgatja a híradást, ami egyben rávezet a disztópiákban megjelenő államszervezetek ellentmondást nem tűrő működésére. A gépies rendszerben működő totalitárius állam nem hibázhat, ezért a tévében valaki mást kapnak el, ami alapján bemutathatják a rendbontó Guy Montag elkapásáról készült felvételeket. Ez a gépies működés és a koholmányok terjesztése az állam rendjének biztosítása érdekében nem ismeretlen a számunkra. A mindenkori diktatúrák jól ismert fegyvere,

¹² Clarisse-t egy jármű csapja el, amelyről egyik este felesége, Mildred tájékoztatja egykedvűen.

TANULMÁNYOK

melyet ugyanolyan szívesen alkalmaztak a 20., mint most, a 21. században. Ennek a gépies működésnek egy másik lenyomatát lehet felfedezni Burgess *Mechanikus Narancs* című könyvében is, ahol már az emberi testre is mint egy megjavítandó gépezetre tekintenek: A bűnös útra tévedt állampolgárokat egy eljárás során¹³ fizikailag teszik képtelenné arra, hogy bárminemű bűnt elkövethessenek.

Közelebről szemlélve a Fahrenheit 451 világot talán nem is olyan ismeretlen a számunkra. A gépies munka és tömegszórakoztatási eszközök a való életben sem hatnak másképp az önálló gondolatok születésére, mint e fiktív világban, amihez nem is kell a diktatúrák világáig elmennünk. A mi demokratikus életünkben is mennyi intézmény létezik, melyek test és az emberi viselkedés korlátozását szolgálják, például: cégek, iskolák, hivatalok. A cégek fizetés fejében rendelkeznek az egyénnel, megszabják munkahelyi viselkedését, alkalmazkodni kell a cég által diktált szabályokhoz, nem csak a munkahelyen, hanem azon kívül is.¹⁴ Emellett ma már szinte mindenütt jelen van a tömegkultúra hatása a fejlett társadalmakban: a munkában lefáradt dolgozó ember egyszerű kikapcsolódásra vágyik, aminek eszközei már mindenhol elérhetők: plázák, mozik, de még otthonról sem kell kimozdulni, hiszen ott vannak a videojátékok és a tévé, mely szüntelenül sugározza adását.

Ezek alapján érhető Balogh (2012) találó kijelentése és kérdése: „*A tömegkultúra elkábít, letompít: ha fogyasztasz, kirakatokat vagy filmeket bámulsz, nem kell ember-társaid szemébe nézned, nem kell foglalkoznod az élet kérdéseivel. Vajon egy erdei sé-tát vagy egy könyv elolvasását „csak úgy” manapság hányan vélik értelmetlenségnek?*” (Balogh 2012:33)

Montag végül a folyóparton megismert értelmiségiek csoportjához csatlakozva kezdi el kutatni azt a jövőt, amely teret nyújt a szabad gondolatok kifejezésének.

Összegzés

A disztópiák alapvető kérdését ez a könyv is rendkívül szemléletesen tárja az olvasó elé: Milyen emberi élet az, amelyet megfosztunk a választás lehetőségétől? Egyáltalán emberi élet-e vagy pusztá rabszolgaság? Hasonló kérdés köszön vissza minden jelentős 20. századi disztópiában az 1984-től kezdve a *Mechanikus Narancsig*. E történetben Guy fokozatosan ráébred arra, hogy a társadalom és a tömegek közönyösségéből és fásultságából táplálkozik a hatalmon lévő rezsim. A kormány pusztán kihasználja az emberek sóvárgását a könnyű örömeik, az üres szórakozás, szórakoztatás iránt, ezzel visszaszorítva az új és szabad gondolatok kialakulását. A könyvben a kultúra eltűnésével párhuzamosan az emberek képzelete és önkifeje-

¹³ A regényben ezt Ludovico-módszernek nevezik (Burgess 1962).

¹⁴ Jó példa lehet erre az elmúlt hónapok hírei közül Hrutka János kirúgása egy sport csatornától, mert kiállt egy nyilatkozat mellett, vagy említhető még Petry Zsolt futballedző kirúgása, amiért a munkáltató álláspontjával ellentétes véleményt hangoztatott.

TANULMÁNYOK

zésének eszközei is elbuknak. Montag története bemutatja, hogy milyen nehéz kitartani saját énünk, egyéniségünk mellett egy szellemiségében meddő és sivár világban. A könyv a kihalás szélén álló önálló gondolat portréjaként is értelmezhető, melyből az is látszik, hogy miképp válik cinkossá a társadalom saját kultúrájának felégetésében.

A regény ugyanakkor nemcsak az egyén szintjén megjelenő kiüresedésről ír. Egyszerre tárja elénk azokat az eszközöket és módszereket is, melyek a mindenkori elnyomó, diktatórikus hatalom eszköztárából sosem hiányozhatnak. A műben megjelenő irányított tömegkommunikáció nem csupán szórakozást és időtöltést kínál az adott állam polgárainak, jól működő kereteket is szab annak érdekében, hogy meghatározza a közbeszéd milyenségét. Egy államban, ahol csak a központilag ellenőrzött és jóváhagyott tartalmak jutnak el a polgárokhoz, az állam érdekeivel szembenálló nézetek kisebb arányban kerülnek felszínre, valamint könnyebb őket deviánsnak vagy normaellenesnek titulálni.

Azonban a *Fahrenheit 451* háttorzongató ereje igazán abban mutatkozik meg, hogy mennyire sok párhuzam vonható e közel 70 éves történet és jelen nyugati társadalmunk berendezkedése közt, kezdve az Egyesült Államokban rendszeresen ismétlődő iskolai lövöldözésekkel, a pusztító feladatra is kijelölhető gépkutyák megjelenésén keresztül egészen a tömegmédiá mindenható erejéig. Ezt a történetet eredetileg nem a jövő társadalmának modellezésére írta a szerző, mégis bizonyos aspektusaiban sikerült pontos leírással szolgálnia a nem is olyan távoli jövőről. Bradbury, ahogy minden más utópista saját kora társadalmának intő jeleire figyelmeztetett. Lehet, hogy lassan ideje volna felfigyelnünk ezekre a jelekre?

Irodalom

- Balogh G. (2012): Utópikus jegyek a szociológiában. In: Bálint Á. – Di Blasio B. (szerk.): Az utópia ezer arca. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet, Pécs, 41–57.
- Barcsi T. (2012): A szabadság problémája a negatív utópiákban. In: Bálint Á. – Di Blasio B. (szerk.): Az utópia ezer arca. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet, Pécs, 19–39.
- Bradbury, R. (1966): Fahrenheit 451. In: Marsbéli Krónikák. Európa Könyvkiadó, Budapest, 277–450.
- Czigányik Zs. (2019): Utópia és utópizmus: egy irodalmi és politikai fogalompár nyomában. Korunk, XXX/2. 2019/február, 11–23.
- Fokkema, D. (2011): Dystopian Fiction in the Soviet Union, Proletkult, and Socialist-Realist Utopianism. In: *Perfect Worlds: Utopian Fiction in China and the West*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 301–320. doi:10.2307/j.ctt46mwnv.18

TANULMÁNYOK

- Foucault, M. (1990): Felügyelet és büntetés. A börtön története. Gondolat Kiadó, Budapest
- Foucault, M. (2004): A bolondság története a klasszicizmus korában. Atlantisz, Budapest
- Mannheim, K. (1996): Ideológia és utópia. Atlantisz, Budapest
- Maziarczyk, G. (2011): Huxley/Orwell/Bradbury Reloaded; or, The Campy Art of Bricolage. In: Imperfect Worlds and Dystopian Narratives in Contemporary Cinema. In: Blaim, A. – Gruszewska-Blaim, L. (eds.): Peter Lang, Frankfurt
- Tóth J. Z. (2003): Utópia vagy eszményi társadalom? (Megjegyzések Morus Tamás művéhez). Jogelméleti Szemle, 4(1): 1–9.
- Tóth J. Z. (2019): Az utópizmus jellemzői. Az utópia mint disztópia. Glossa Iuridica VI. évf., 1–2. sz., Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 67–83.

RECENZÍÓ

A családszociológia sokszínűsége

Recenzió a „Családszociológiai mozaik” című könyvről¹

Szalma Ivett – Takács Judit (2022): Családszociológiai mozaik.
Szociológiai Tudástár (13). Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 209 oldal

GÁBRIS ERIKA²

Ha rápillantunk a könyv címére, eszünkbe juthat egy mozaik sokszínűsége, egy apró részekből összerakott kép, ami esetünkben a családszociológiát jelenti, annak minden elemével. Ezért sem meglepő, hogy évtizedek óta viták övezik a családszociológia alakulását, ahogy azt anno Anthony Giddens (1987), valamint e könyv szerzői, Szalma Ivett és Takács Judit (2022) is alátámasztják, miszerint a család tanulmányozása egyszerre lehet unalmas és provokatív is, ugyanakkor megemlítenéd, hogy míg a múltban a családszociológia kevésbé számított provokatív kutatási területnek, mára már ez nem mondható el. Talán pont ezért is érdekes e könyv, hiszen nagyon sokféle szempontból megközelíthető téma, ezért részletesen „kivesézhető”, melyre a szerzők nyolc fejezetben vállalkoztak. A könyv struktúráját tekintve az alapoktól építkeznek, melyek ez esetben a családszociológia alapfogalmai, részletesen kifejtve, emellett a további fejezetekben elsősorban magyarországi empirikus kutatási eredmények bemutatására kerül sor.

Az első fejezetben a szerzők választ keresnek arra a kérdésre, hogy milyen a „hagyományos család”. Itt olyan fogalmakról olvashatunk, mint a különböző (például nukleáris és kiterjesztett) családformák, a családszociológia – funkcionalista, interakcionista, konfliktuselméleti – megközelítései, és a magyar családokról is szó

¹ Szalma Ivett – Takács Judit (2022): Családszociológiai mozaik. Szociológiai Tudástár (13). Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 209 oldal.

² Szociológus, email: erikagabrisova02@gmail.com

RECENZÍÓ

esik. A szerzők a Központi Statisztikai Hivatal adataira hivatkozva vetítik az olvasók elé a magyar családok helyzetét, s ezen belül többek között azt a témakört is vizsgálják, hogy melyik együttélési forma a gyakoribb: a házasság vagy az élettársi kapcsolat. Ha családszociológiáról van szó, nehéz elkerülni a demográfiai tényezőket, folyamatokat, ugyanis ezek a folyamatok nagy hatással vannak a családszerkezet alakulására. A szerzők a szociológia társ-, illetve segédtudományaként tekintenek a demográfiára, mely tudomány „egy adott területen (...) élő emberek összességét – a népesség számát, szerkezeti sajátosságait, ezek változásait s e változásokat meghatározó tényezőket – vizsgálja elsősorban kvantitatív módszerekkel” (25–26). A szerzők olyan fontos demográfiai forrásokat is bemutatnak könyvükben, mint például a Demográfiai portré vagy a Korfa kiadványok, melyek jól használhatóak a szociológiai kutatások során is. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézete a legutóbbi, 2021-es Demográfiai portré című kötetében például a magyar társadalom folytatólagos népességcsökkenésére hívta fel a figyelmet, ami a jövőbeni családszociológiai kutatások mellett a családpolitikai intézkedéseket is befolyásolhatja, melyekről a könyv második fejezetében olvashatunk.

A politikusok (téves) előfeltevése gyakran az, hogy a családokat célzó kormányzati támogatások bevezetésével befolyásolni tudják az adott ország családalapítási és gyermekvállalási folyamatait. Magyarországon azonban éppen azt látjuk, hogy a család-, vagy inkább népesedéspolitikai intézkedések inkább kizáró jelleggel működnek (például a szegény családok vagy az azonos nemű párok esetében), melyhez az is hozzátartozik, hogy a magyarországi törvények értelmében a homoszexuális párok nem tekinthetők családnak. A szerzők rávilágítanak arra, hogy a politikai döntéshozók szerinti családkép nem minden esetben egyezik meg a valósággal, a tényleges családok képével, ami feszültségeket idézhet elő és esetenként a családpolitikai intézkedések sikertelenségéhez is vezethet. Ahogy az a könyvben is olvasható, a családpolitikai intézkedések meghatározott célokkal jönnek létre, mely célok országonként változhatnak. A családpolitika céljai közé tartozik többek között a gyermekvállalás ösztönzése, a nők munkavállalásának támogatása, továbbá a gyermekszegénység csökkentése is, ahogy az az Egyesült Királyságban és Lengyelországban is működik. Magyarországon a középosztályhoz tartozó (sok)gyermekes családok a különféle gyermekgondozási ellátások szempontjából előnyös helyzetben vannak, a kormányzati intézkedésekben e réteg támogatását kiemelt helyen kezeli. Ez a pronatalista – születést támogató – hozzáállás más országokban is jelen van, de Magyarországon erős tényező a gyermekvállalásra való ösztönzés, elsősorban anyagi formában. Hazánkban ugyanakkor a születések támogatásában erős szelekciós szempontok érvényesülnek. A kormány leginkább a középosztálybeli (fehér) heteroszexuális párokat támogatja és ösztönzi gyermekvállalásra. A szerzők a magyarországi helyzetképet skandináv országokkal (például Svédország) hasonlították össze, ahol a családtámogatási intézkedések a magyarországitól eltérő nézetek szerint

RECENZÍÓ

kerültek bele a családpolitikába, ügyelve a nemek közti egyenlőség megvalósítási lehetőségeire is.

A könyv harmadik fejezete egy újabb fontos kérdést fejteget: hogyan és miért változtak a párkapcsolati formák Magyarországon. Hazánkban hosszú idők óta központi szerepe van a (férfi és nő közti) házasságnak, de emellett más együttélési forma is létezik, mint például az élettársi kapcsolat. Míg az 1980-as években több mint 80 ezren kötöttek házasságot, a 2010-es évre ez a szám már csak 35 ezer környékére esett vissza, továbbá az is megfigyelhető, hogy a házasulandók életkora is kitolódott, egyre több pár választotta inkább az élettársi kapcsolatot első együttélési formaként. A párkapcsolati formák átalakulásában a válások számát is érdemes megvizsgálni. A szerzők által vizsgált időszakban (1980-2010) a házasságkötések számának csökkenése mellett a válások száma is csökkent, de ebben a házasságot tervezők számának esése is közrejátszik. 2010 után azonban elindult egy új folyamat, melyben a házasságkötések száma elkezdett évről-évre nőni, a válások száma ezzel párhuzamosan pedig tovább csökkent. A házasodási kedv felfutását a magyarországi családpolitika későbbiekben beépített elemei is ösztönözhatték, mivel a magyar kormány elképzelése szerint úgy lehet a gyermekek számát megnövelni, ha házasságkötésre ösztönzik a fiatal párokat, főként élettársi kapcsolatban élőket. Ugyanakkor a gyermekvállalás ösztönzését befolyásolhatja a termékeny korú nők korlátozott száma, amelyre ezek a gyermekvállalási ösztönzők nem jelentenek megoldást.

A negyedik fejezetben a szerzők arra a kérdésre keresik a választ, hogy milyen tényezők befolyásolhatják a magyar családok gyermekvállalási döntéseit. A nők számára kiszolgáltatottságot és bizonytalanságot jelenthet (több) gyermeket vállalni, a magyar társadalomban ez különösen elterjedt szemlélet. A nemek közötti egyenlőtlenségek, az életszínvonal csökkenése, a gyermekneveléssel kapcsolatos anyagi nehézségek, mind-mind olyan tényezők, melyek a családalapítás kérdésében fontos szerepet játszanak. A gyermekvállalással kapcsolatban ugyancsak átgondolandó a „minőségi szülőség” megvalósíthatósága. „Minőségi szülőnek” lenni a gyermek szempontjából is lényeges, hiszen a szülők hozzáállása, teljesítménye nagyban befolyásolja a gyermek jólétét, fizikai és mentális fejlődését is. Kérdés, hogy a gyermek(nem)vállalási folyamatok a jövőben hogyan alakítják majd a népesség alakulását, folytatódik-e a népességfogyás, valamint, hogy miként és hogyan tudunk ezekre a folyamatokra a jövőben megoldást találni.

Az ötödik fejezetben részletes és mélyreható áttekintést kapunk a gyermekvállalás alternatív formáiról, az örökbefogadás és mesterséges megtermékenyítés által létrejött családokról. A magyar kormány által követendő példának tekintett, természetes úton létrejött gyermekvállalás és szülővé válás nem mindenki számára adott, vannak, akiknek az alternatív családalapítási formák jelenthetik a megoldást. Ugyanakkor azoknak, akik ezt az utat választják, számos nehézséggel kell szembenézniük. A stigmatizáció nemcsak az örökbe fogadó szülőt, de az örökbe fogadott

RECENZIO

gyermeket is érinti: gyakori a róluk alkotott negatív vélemény, ezért előfordul, hogy az örökbefogadás folyamatát a felek titokban végzik (Szilvási 1997). A mesterséges megtermékenyítésnek több formája is van, melyeket részletez a fejezet – a társadalmi megítélés szerint ez ugyancsak megosztó téma. Egyes feminista álláspontok szerint azok a nők, akik csak ilyen módon tudnak gyermeket vállalni, erősítik azt a nézetet, miszerint minden nőnek anyává kell válnia, főként olyan országokban, mint Magyarországon, ahol társadalmi nyomást helyeznek a nőkre a gyermekvállalás érdekében. Az alternatív családalapítási formák elterjedésének köszönhetően új családformák alakulhatnak ki, ahol a szülők és a gyermek(ek) közötti kölcsönös törődés és szeretet adhatja családjuk alapját, a vérszerinti kapcsolat helyett.

A hatodik fejezet a munka–magánélet egyensúlyáról, illetve annak hiányáról szól. A posztzocialista országokban, így Magyarországon is gyakori tapasztalat, hogy nehéz, problémás összehangolni a munkát a magánélettel. A hazai szociológiai kutatások több szempontból is vizsgálták ezt a kérdéskört. Szalai Júlia már egy 1971-es vizsgálatban foglalkozott a családi munkamegosztás kérdésével, melynek eredménye szerint már azokban az időkben is a gyermekekről való gondoskodás több mint fele a nőkre hárult (Szalai 1971). Sebők Csilla (2017) a háztartási munkára fordított idő nemek szerinti vizsgálatáról szóló tanulmányában azt találta, hogy a férfiak abban az esetben végeznek (több) házimunkát, ha egyedül élnek. A családi munkamegosztás felborulásának problémakörét bővíti a 2020-ban kitört COVID-19 okozta járványhelyzet, ami egy új helyzetet szült a munka–magánélet összefolyásával és a nők terheinek további növekedésével.

A hetedik fejezetben az aktív apaság jelenségét vizsgálták a szerzők, hazai és nemzetközi fronton. Nehéz megmondani, hogy milyen a „jó apa”, de a kutatások kimutatták, hogy egyre több férfi szembesül azzal, hogy több időt szeretne tölteni gyermekével, ami a munkaerőpiac és a nemi szerepek átalakulását is eredményezheti. Számos magyarországi kutatás is bizonyítja (például Takács 2017, 2020, Sztáray Kézdy – Drjenovszky 2021), hogy az apaszerep folyamatosan változásokon megy keresztül, ami a gyermekeiktől különélő apákra is hatással lehet és az ő helyzetükben is visszatükröződhet (Szalma – Rékai 2019, 2020). Azt, hogy mennyire tud minőségi lenni az apa-gyermek kapcsolat abban az esetben, ha az apa külön él, az apa életkora és új családi állapota mellett a gyermek neme és életkora is befolyásolja. Ugyanakkor még sok kérdést lehetne kutatni az apasággal kapcsolatban, így a szerzők szerint további vizsgálatokra lenne szükség Magyarországon is a témában való további elmélyüléshez.

Végül, a szerzők egy záró fejezetben összegeznek további témaköröket, mint például a transznacionális családok, az egyszülős és mozaikcsaládok kutatása, vagy a szinglikutatások, melyek vizsgálatainak aktualitására, illetve fontosságára hívják fel a figyelmet. A könyv elolvasása után elmondható, hogy mennyire összetett, hiszen részletesen kitér a családpszichológia különböző területeire. Ami különösen pozitív, hogy a szerzők nem terhelik feleslegesen az olvasót nehezen értelmezhető kifeje-

RECENZÍÓ

zésekkel, a felmerülő idegen fogalmak és szakkifejezések pedig nem maradnak magyarázat nélkül. Egyrészt szakkönyvnek tekinthető, melynek köszönhetően egyetemi hallgatóknak és kutatóknak kiváló forrás lehet, másrészt a tudományban nem jártas, de érdeklődő olvasó is megtalálhatja benne a számára érdekes témákat és információkat. Összességében megállapítható, hogy a könyv nagyon részletes, könnyen értelmezhető és olvasmányos, mely hiánypótló eleme a családszociológiával foglalkozó magyar szakirodalomnak.

Irodalom

- Giddens, A. (1987): *Social Theory and Modern Sociology*. Oxford, Polity Press
- Sebők Cs. (2017): A háztartási munkára fordított idő nemek szerinti változásai 1999–2000 és 2009–2010 között. In: Janák K. – Szép K. – Tokaji K. (szerk.): *Háztartási munka, önkéntes munka, láthatatlan munka, I. Háztartási és önkéntes munka mérése, elemzése*. Budapest, KSH, 15–37.
- Szalai J. (1971): A családi munkamegosztás néhány szociológiai problémájáról. In: Lőcsei P. (szerk.): *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 169–199.
- Szalma I. – Rékai K. (2019): Szülői felügyeleti jog, kapcsolattartás és tartásdíjfizetés a különélő magyar szülők gyakorlatában. *Szociológiai Szemle* 29(4): 83–114.
- Szalma I. – Rékai K. (2020): Personal and Online Contact during the COVID-19 Pandemic among Nonresident Parents and their Children in Hungary, *International Journal of Sociology*, 50:6, 495–503. DOI: 10.1080/00207659.2020.1786635
- Szalma I. – Takács J. (2022): Családszociológiai mozaik. *Szociológiai Tudástár* (13). Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó
- Szilvási L. (1997): Az örökbefogadásról, másképpen. *Esély*, 2: 75–85.
- Sztáray Kézdy É. – Drjenovszky Zs. (2021): Gondoskodásviszonyok a gyermekükkel otthon lévő apák családjában Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 11(4): 138–161.
- Takács J. (2017): Aktívan törődő apák Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 27(3): 104–126.
- Takács J. (2020): How involved are involved fathers in Hungary? Exploring caring masculinities in a post-socialist context. *Families, Relationships, and Societies*, 9(3): 487–502

Abstracts

Political development: what, why, how?

A comparative framework for Hungarian history

ERVIN CSIZMADIA

The essay focuses on the comparative analysis of Hungarian political development before 1989–90. Instead of dealing with the 32 years since the change of regime, the author is interested in how many different interpretations of political development can be identified. The author singles out examples of political development in developed countries (for example the United States) as well as developing countries (those countries which have become decolonized in the 1960s). The starting point of the analysis is that Hungary cannot be described by either the categories used for developed countries or those that are used for developing ones. While the essay recognizes that the measure of progress at all times for Hungarian development is the example of Western development, it does not accept the approach according to which Hungarian development is a “dead-end” because it differs from Western development in many ways. The essay puts forward the hypothesis of the “normality” of Hungarian political development.

KEYWORDS: political development, American political development, democracy theory, dead-end, normality

Social vulnerability and interpersonal support in disaster experienced

Hungarian settlements

ANDRÁS MOLNÁR

Natural disasters unequally affect poor and wealthy populations, which can be observed everywhere regardless of the economic performance of the respective country. Paradigms focusing on physical hazards and response can not be considered, while social, political and cultural causes are rarely mentioned in the discussions around particular disaster events. Marginalized households and communities, and populations with less income are more affected by disasters. A significant proportion of Hungary's settlements are deprived or otherwise marginalized, which makes it necessary to raise social and economic questions related to disasters, and investigate them from a spatial aspect.

This study is based on case studies of five disaster-affected settlements and encompasses a social vulnerability approach. The research is based on interviews with key informants involved in response to the respective disasters and broadened with an experiment to use the Interpersonal Support Evaluation List as an instrument to investigate community resilience. The ISEL is capable of observing the individuals' self-perception of themselves in their communities and how they can rely on others in their environment. The survey, with the participation of 103 people, discovered discrepancies in the level and structure of interpersonal support, which is tangible based on the interviews.

KEYWORDS: disasters, community resilience, social vulnerability, ISEL, interpersonal support

The effect of successfulness on family and friendly relationships

ZSOLT KŐMŰVES–SZILVIA SZABÓ–GÁBOR SZABÓ–SZENTGRÓTI–GÁBOR HOLLÓSY-VADÁSZ

The study examines the impact of leadership roles and success on family and friendship relationships between men and women. The literature on this topic typically focuses on the analysis of success and failure, but the impact of family and friendships on leadership success is a less published area. The questionnaire data collection (n = 437) was conducted among women and men using a snowball method, with separate questionnaires. The questionnaire data were analysed using ANOVA test and Chi-square test. Research findings suggest that female and male leaders differ in their perceptions of the impact of their own successful leadership roles. Male leaders perceived personal skills, unique ideas, reputation and spousal support as determinants of successful leadership, whereas female respondents did not perceive these factors as being important. More than half of men (51.8%) agreed with the statement that their leadership successes have led them to make new friends instead of old ones. This compares with only 4% of women. Almost half of female leaders (47.1%) believe that they have kept their old friends. Less than half (45.1%) of women feel that leadership has had a positive or negative impact on family and relationships.

KEYWORDS: leadership roles, leadership competences, leadership attitudes, success, peer support

The role of the hidden curriculum in the development of horizontal gender segregation, as a result of an interview research with teachers

ENIKŐ GÁL

The impact and influencing power of educators and teaching aids used in education systems is an internationally researched area as they play a key role in the development and study of students' personality. According to the literature, the teacher is one of the most significant „tools” of the hidden curriculum behind the official curriculum, but the presentation of the phenomenon in teaching aids strengthens gender stereotypes and reduces the possibility of gender equality. In this study, we examine the role of a hidden curriculum in the development of gender horizontal segregation, with particular reference to the influence of teachers and textbooks. In the empirical part of the study, we did conduct a semi-structured interview with 18 elementary school teachers through a non-probability expert sampling, which was analyzed by categorization and interpretation. Our results show that traditional gender roles have prevailed in the family of educators. During their studies, they observed a difference depending on their educators in terms of behavior and expectations - but they believe that they themselves do not differentiate between students. According to their views, the personality of the teachers is of particular importance regarding the personality development and academic progress of the students, however, the career orientation of the children is mainly determined by the parents family patterns that appear in the family.

KEYWORDS: horizontal segregation, hidden curriculum, gender differences, gender stereotype, career orientation

Utopia and Social Science – Interpretation of the book Fahrenheit 451

BENEDEK DUDIK

Utopian and dystopian works have traditions hundreds of years, but their golden era did not begin until the 20th century. The genre is very often depicted as a literary genre, but in reality it is much more than simple fiction. These novels are as much social science and social theory writings as they are works of phantasmagoria. In my writing, I strive to explain this line of thought based on Ray Bradbury's 1953 novel Fahrenheit 451. In the course of my work, following the fictional story of Guy Montag, I intend to present the peculiarities of the genre, its social science relations and its relationship with our contemporary society, in parallel with other dystopian works of the 20th century.

KEYWORDS: *utopia, dystopian literature, Fahrenheit 451, Guy Montag, social critique*